Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С.Пушкина

"ШЫН" — БӨГҮНГҮ АМЫДЫРАЛЫВЫС

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың августа 31-де үнүп эгелээн

№ 43 (16203) ◇ 2000 чылдың апрель 18, вторник ◇ Ат салган шагы 18.00. ◇ Садар өртээ 3 рубль.

ДХЯ-ның төлөөзи – Тывада

РФ-тин Даштыкы херектер яамызының Красноярскиде төлөөзи Ю. Петухов албан чоруу кылып, Тывада келген. ДХЯ-ның эрге-хүлээлгезинге хамааржыр чамдык айтырыгларны болгаш сорулгаларны шинтпирлээринге дуза кадар дээш ол келген.

Албан болгаш ниити хамааты даштыкы паспорттарны чонга бээрин бөдүүнчүдер, өске чурттарже баар болгаш Россияже кээр кижилерниң айтырыгларын шинтпирлээринге Ю. Петухов дуза кадар. Россияның фирмаларының даштыкы партнерлар-биле, күрүне болгаш хуу бүдүрүлгелер-биле кады ажылдажылганы консул болгаш элчин черлерин дамчыштыр чорударын көөр. Тыва Республиканың Национал политика, даштыкы экономиктиг болгаш девискээр харылзааларының яамызынга практиктиг дузаны кадар.

РФ-тин ДХЯ-ның төлөөзи эрткен четвертге кызыгаарче чорупкан.

Ирина ПРИНЦЕВА.

Редакторнуң колонказы

ТЫВА ХҮРЕШ — ЧОРГААРАЛЫВЫС

Үе-шаг удаар эвес, карак чивеш аразында дег, бир чыл эрткен. Ам база катап чылдың эң чараш үези — час дүшкен. Оон-биле кады кайгамчык байырлалдар үези – каш хонгаш, **частың болгаш күш-ажылдың байырлалы** – Май 1, а дараазында неделяда – **ТИИЛЕЛГЕ ХҮНҮ.** Бо чылын немец-фашистиг Германияны тиилээнинден бээр 55 чыл оюн демдеглеп эрттирер бис. Оон-биле кады чанчыл езугаар

"Шын" солуннуң шаңналы дээш хүреш

болурун чон билип, чарлалдар чокка-ла айтыртынып турар апарган. Май 9-та "Шын" солуннуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазынга **128 эң шыырак дээн мөгелер** боттарының күжүн шенежир. ТР-нин "Хүреш" Федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар бо кайгамчык байырлалче моол мөгелерни чалап, Моолдуң аймактарынче чалалгаларны чоруткан.

Бо чылын Тиилелгениң 55 чыл оюн демдеглеп эрттирери-биле **республика чергелиг оргкомитетти** тургускан. Оон даргазы **Президент Ш. Д. Ооржак.** Президент "Шын" солуннуң шаңналы дээш болур тыва хүреш маргылдаазының ажыдыышкынынга киржир болгаш байыр чедирер дээрзин чоокта чаа хүреш эрттирер комитеттиң даргазы, ТР-нин Спорт болгаш туризм талазы-биле комитеттиң даргазы С. Ы. Ооржак дыннаткан. Ол дээрге бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржактың республикага спортту сайзырадырынга сагыш салыышкыны, ылаңгыя тыва хүрешти чонга чоок, тыва чаагай чанчылдарывысты сагып, оон эки чүүлдерни үлегерлеп ап чоруурувуска үлегер-чижекти көргүзүп чорууру ол.

Чоокта чаа Май 9-та болуп эртер "Шын" солуннуң шаңналы дээш 128 эң шилиндек мөгелериң хүрежин эрттирери-биле оргкомитет чыглып, бодунуң ажылын чугаалашкан. Эрткен чылдарда дег, маргылдааны "Шын" солун редакциязы, Күрспорткомитет (даргазы С. Ы. Ооржак), ТР-нин "Хүреш" федерациязы (даргазы Ш. Д. Куулар) кады эрттирер деп шинтпирлээн. Организастыг комитеттиң даргазынга база кол судьяга В. М. Кара-Тоннугну бадылаан.

Үе ындыг турган боор, кандыг-даа маргылдаа болурга, "кым тииледи, шаңналы чүү болду" деп ол-бо айтыржыр. Оон элээн үе эрткенде, кандыг эрткенил, кандыг четпестер болганын сайгарып чугаалажыр. Бо чылын шаңналдар база хоомай эвес болур деп аазап каайн. А эрткен чылын деткикчилеривистиң дузазы-биле бирги черни алган мөгеге хеп чуур машина, дилги кежи-биле (песец) шаңнаан бис. А ийги черни алган мөгеге Дээди Хуралдың мурнундан оон Даргазы Ш. В. Кара-оол 2 муң акшаны берген. Сеске чедир хүрешкен мөгелерге деткикчилеривистиң ачызында багай эвес шаңналдарны тывыскан.

Эрткен чылын биске деткикчи болганнар: Тыва автоорук эргелели (С. С. Санаа), Долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитеди (С. О. Ондар), ТР-ниң аңныыр эргелели (Б. Ч. Баткар), РФ-тиң транспорт инспекциязының ТР-де салбыры (Н. К. Валуев), "Тыва харылзаа информ" күрүне бүдүрүлгези (Д. К. Донгак), дилги фермазы (С. Х. Сегбе), "Буланныг" садыг (Н. К. Донгак) болгаш өскелерни-даа демдеглеп, четтиргениви база катап илереттивис.

Ам база деткикчи-спонсорларны дилеп тып, чугааны кылып турар бис.

Оларны солуннуң дараазында номерлеринге демдеглеп адай бээр бис. Күзелдиглерни база чалап тур бис.

Тыва хүреш – тыва кижиниң хей-аъды, чоргааралы. Ынчангаш Май 9-та болур эң шыырак мөгелериң мөөрейинче силерни чалап тур бис, номчукчу.

Светлана МОНГУШ.

Агроүлетпүр комплекизи — бирги кварталда

БАШТАЙГЫ КӨРГҮЗҮГЛЕР

2000 чылдың бирги кварталында ТР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин экижиндер талазы-биле баш бурунгаар ап чорудар хемчеглериң күүсеттингениниң түңнелдериндеи, АҮК-ке хамааршыдыр алырга, элээн идиглиг болган черлер бар.

Республиканың аъш-чем, далган болгаш холуксаалыг мал чеминиң үлетпүрү ниитизи-биле бирги кварталда 35 млн. рубльдиң продукциязын бүдүрүп белеткээн. Оон иштинден ортумак болгаш улуг бүдүрүлгелериниң продукция бүдүрениниң хемчээли 10 млн. рубльге азы оларның үлүү ниити хемчээлден эрткен чылдынга деңнээрге, 28,5 хууга улгаткан. Ниитизи-биле болбаазырадылга адырларының тус-тус бөлүктеринге бүдүрүлгениң хемчээли эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, чогуур өртек-биле 40,1 хууга өскен.

Аъш-чем үлетпүрүнүң хемчээли 1999 чылдың бирги кварталынга бодаарга, 92 хуу, далган – 119 база холуксаалыг мал чеми – 97 хуу болган. Ол ышкаш Кызылдың пиво заводунга, хлеб комбинадынга дээш, өске-даа бүдүрүлгелерге бараан өртээниң өзүлдезинге хамаарыштыр эки талаже өскерлиишкиннер болгулаан.

ХОВУ АЖЫЛЫ

Часкы хову ажылының бачым үези эгелээн, хүнү-биле машина-техника, ажылчын күш негеттинип келген. Ол хиреде бо хүннерде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң часкы хову ажылынга белеткели багай чоруп турар. Бо чылын көрдүүнүп турары болза, 50 муң гектардан өрү шөлдү тарылгага ажыглаар сорулганы салып турар. Амгы үеде белеткеттингени үгүле 9 муң гектар шөл бар. Ам-даа барык 41 муң гектардан хөй шөлдү аңдарар ужурлуг. Ынчалза-даа бо ажылга ажыглаар кылдыр белеткеттинген техниканың саны кончуг эвээш, машина-тракторларның артык кезектерин үзеп-чаар болгаш кывар-чаар материалдар чок.

Тараа культураларынга ажыглаары-биле 8 муң тонна үрезин хереглеттинип турар, а бисте бары үгле 3 муң тонна азы хереглелдиң 37 хуузун тургузуп турар.

КЫШТАГЛААШКЫН

Каа-Хем кожуунга эрткен кыш хары кылын, соок болзадаа, кожууннуң ажыл-агыйларынга малдың хораар чоруу эвээш болуп база чаш бызааларның улуг чидириг чок немешкениннен мал бажы 4 хуу өзүлдени алган. Оон-биле катай шээр малдың баш саны 14,6 хуу өскен. Шак мындыг хевирлиг көргүзүглерни Бии-Хем, Таңды кожуннарның ажыл-агыйлары база чедип алган.

Кызыл кожуунуң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге кыштаглаашкын канчаар-даа аажок берге байдалга эрткен. Оон түңнелинде мыйыстыг бода мал барык-ла төнериниң кырында келген, а хой, өшкүнүң баш саны 20 хууга кызырылган.

Мал продукциязының бүдүрүлгези экижиир туржук, хүн келген тудум мырыңай эвээжеп турар. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң эт бүдүрери 41 хуу, сүт – 38, дагаа оглу – 31 хуу кызырылган. Мооң чаңгыс-ла чылдагааны – республиканда бода мал бажының үзүк-соксаал сок кызырлып турарында деп, түңнелди специалистер үндүрген.

ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Өртектиг бараан саарылгазының сайгарылгазы бирги кварталда үгле 339,6 млн. рубль болган.

Өртектерге хамаарыштыр алырга, эрткен чылдың декабрьда аъш-чем аймаандан морковь, борбак кулча, творог, өреме, сүт, капуста, дагаа эъдиниң өртээ аар болган. Колбаса кылыглары, маргарин, быштак, чуурга, 1-ги, 2-ги сорттуң далганындан быжырган хлеб, быдаа кылыглары, картошка, яблоктуң өртектеринге өзүлде шоолуг эвес болган. Үстүнде бараан-нарга бодаарга, 1 дугаар категорияның инек эъдиниң, 1-ги сорттуң хайындырган колбасазының, доңгурган балыктың, хендир үзүңүң, чигирниң, чиг тарааның, рис крупаның өртээ чиик болган.

Чимисмаа МОНГУШ.

НОМЧУКЧУ СОЛУН ДУГАЙЫНДА

Хуула саналдар

УГААН ЧЕМГЕРИКЧИЗИ

"Чаражынга шай хайындырып ишпес, чажынга аът өртөп мунмас" деп сөглөп угаадыг бистиң чонда бар. Оон утказы: кижи чеже-даа бедик-чаагай, даштыкы хевири чараш, аянныг-даа болза, иштики культуразынче, өөредилге-кижизидилгезинче, угаан-бодалынче кичээнгей салбас болза, ол дөмей четче чараш кижи боор шыдавас дээни ол. А угаанныг болур диве, номчуттунар-ла номчуттунар, угаанны чемгерер хөрек, азы өскээр чугаалаарга, оны чаа медээлер-биле байыдары чугула.

Улуг угаанныг кижилер херек кырында бар-ла болгай. Угаан чемишчидилгезин биске берип турар бир кол чүүл — солун. Оон социал-экономиктиг, политиктиг айтыыглар талазы-биле болгаш өске-даа медээлерни кижи билип ап болур. Солун номчувас кижилер, мен бодаарымга, үгле бодун бодап, бораланып чоруур кижилер ышкаш менээ сагындырар. Кандыг даа күрүнелерни көөрге, боду бир кол национал солуннуг боор чүве. Оозун камнап, хөй тиражтыг, хөй арыннарлыг кылдыр үндүрген турар. Ынчанмайн канчаар, чонунуң, Чазааның үзелбодалдарын ында бижээн турар. "Солун үгле коллективтиг агитатор, коллективтиг пропагандист эвес, коллективтиг башкарыкчы база болур" деп, В. И. Ленинниң чугаалааны өттүр сөглээн. Тыва күрүненің, тыва кижилериниң национал кол солуну – "Шын" Бир катап "Шын" солун бичии када үнмейн баарга, ам, шынап-ла, Тыва күрүненің, оон Чазааның, тыва кижилерниң сандарап батканывыс бо бе, оон ужуру үдел, төп солуну чок күрүне канчап турар үвел деп бодай берген мен.

"Шынның" "кадыы" экижип келгени эки-дир. Оон-биле кады номчукчуларның хей-аъды база улгаткан. Сөөлгү үеде солун чагыдар кижилериниң саны эвээжеп турары кончуг хомуданчыг. Чагыдылганы угаан чемгерилгези дээр мен. Угаанывыс чемгербезивиске, суг, чемишчидилге чок черге тараан картошка дег сагыш-сеткиливис "дүжүдүн" ышкынар. Үе-шагның бергезин ажыглап, "чок-ла, чок" дээр харам чоруктан уштунар болза эки.

Бистиң амыдыралывыс, ажыл-херектеривис суму, кожуун, хоорай чагыргаларының даргаларындан, сайыттарывыстан дорт хамааржыр. Төп телевидениеден мындыг кыйгырыг дыннаан мен. "Россияның бүгү сайыттары, Сергей Күжүгетович Шойгудан үлегерден алыңар. Ол портфель колдуктап алгаш, чымчак сандайлыг кабинетке олурбас. Кайда ажыл-херектер чоруп турарыл, ол ында солдаттары-биле кады чоруп турар". Бистиң Тыва Республиканың парлалга сайыды кым боор ирги? Солун чагыдылгазы сөөлгү үеде анаа-ла-бир бот-агымче кирген. Ону кым-даа организаставас. Почта эргелекчизи, суму, кожуун чагырыкчыларыдаа солун чагыдылгазынче улуг кичээнгей салбайн турар. "Акша чок" деп бодалга хөме алзып алган чоруп турар.

Солун чагыдып алдың бе дээрге, акша чок-тур деп харылап каар – ол-ла. Ындыг эвес-тир ийин. Шуптузу эвес-даа болза, чоннуң хөй кезии солуннуг болур аргалыг. Бир-ле дугаарында мээң эштерим – пенсионерлер солунну шуптузу чагыдып ап болур. Карак-кулаңар четпес, бодунар номчуур хөңнүңер чок-даа болза, ажы-төлүңерге, ажы-төлүңериң уругларына белек кылдыр солундан чагыдып беринер. Кудадоюн байырлаан, төрээн хүнүн демдеглээн эш-өөрүңерге, чоок кижилериңерге белек кылдыр солундан чагыткаш, квитанциязын холунга тутсуп берзе, хөлчок эки-дир ийин. Чаазы-биле боданып көрээлиңер. Пенсиям-биле 2000 чылда дөрт солунну чагыдып алдым. XX үүс чылдың белээ кылдыр оглумнуң школачы уругларына "Сылдысчыгаш" солунну база чагыдып бердим. "Хүндүлүг эштерим, пенсионерлер, арага-дары-биле холбашпаалыңар. Кырган-ача, кырган-ава ат-сывывысты бедик тудаал. Арага орнунга ажы-төлүвүске солундан чагыдып берээлиңер!" деп бүгү пенсионер эштеримни кыйгырар-дыр мен.

Тывада колхоз-совхозтар, арат ажыл-агыйлары, бүдүрүлгелер хөй. Олар боттарының ажылдакчыларынга шалың орнунга аъш-чем, өске-даа хереглел бараанларын база берип турар. Бир шарыны соккаш, азы сиген, тараана акша кылдыр хуулдургаш, өскүс-чаңгыс, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге солундан үгле чагыдып берип болбас деп? Ол база буянныг херек-ле-дир. Чамдык байшыырак кижилер кандыг-бир үүле-херектерге деткикчилер база бооп турар. Деткикчилер ышкаш эриг баарлыг, ак сагыштыг кижилер кайда боор. Чамдыктарывыс чеже-даа байшыырак болза, харам-дыр, харам. Бир үүвезин акшага орнааш, төрээн черниң хөй ажы-төлдүг өг-бүлелеринге солундан чагыдып берген болза, оон чаагай сеткил каяа турар. Кижилер дөмей-ле солунну номчуксап, угаанын "чыдыып" алыксап чоруур. Мурнакчы кижилерге баштаар чер шаңнал кылдыр солун чагыдып берзе, оон эки үүү турар боор. Бо ужу-бажы билдинмес үеде солуннуң ролю улуг. Өг-бүле бюджедин тургузуп тургаш, чагыдылганы база уттуп болбас.

Кожалар чагыдылганы кылырда, "колхозтажып", дугуржуп ап база болур. Бирээзи "Шынны" чагыдып алырга, өскези "Тываның аныяктарын" чагыдып алыр. Оон солчуп номчуур. 8 ай ажыг болгаш 2001 чыл эгелээр. Чаа век, чаа үшкү муң чыл эгелээр. Чаа векче кайы кожуун, кайы суур, кайы өг-бүле хөй чагыдылгалыг болуп, чаа үүс чылдың хөй чагыдылгалыг номчукчузу деп атка чедер ирги? Ол база солун.

Уван-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ
2000 чылдың апрель 5. № 98/1110-3
Москва хоорай

Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 2000 чылдың апрель 5-те протоколунга дүүштүр:

бадылаашкын доостур үеге чедир соңгукчуларның даңзыларынга 109372046 соңгукчу киир бижиттинген;

соңгулдаларга 75181071 соңгукчу киришкен, 68,74 хуу, тодаргайлаарга, бадылаашкынның доостур үезинге чедир соңгукчуларның даңзыларынга киир бижиттинген соңгукчуларның чартыктан хөй кезии болган;

бадылаашкынга 75070776 соңгукчу киришкен;

Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалынга бүрүткеткен Владимир Владимирович Путин соңгукчуларның 39740434 бадылаашкынын алган, 52,94 хуу, тодаргайлаарга, бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның чартыктан хөй бадылаашкынын берген.

Үстүнде айыткан үүлге үндезилээш база "Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 17, 72 болгаш 75 үүлдериниге дүүштүр Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1.Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларын болган болгаш күштүг деп санаар.

2.Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалынга Владимир Владимирович Путинни соңгуттурган деп санаар.

3. Бо доктаалды, а ол ышкаш Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалынга бүрүткеткен кандидаттар бүрүзүнүң соңгукчуларның чеже бадылаашкынын алганынның санының дугайында болгаш бүгү кандидаттарга соңгукчуларның удур бадылаашкынының санының дугайында медээлерни "Российская газетага", "Парламентская газетага", "Вестник Центральной избирательной комиссии Российской Федерации" журналга парлаар болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектеринче чорудар.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының даргазы
А. А. ВЕШНЯКОВ.
Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының секретары
О. К. ЗАСТРОЖНАЯ.

Сайгарлыкчыга кичээндириг!

МАГНИТТИГ ДЕҢЗИ

Сөөлгү үеде республика төвүнде садыглар четкизи калбарган, оон аңгыда хуу кижилериниң бараанын саарылгаже киирериниң төвү — базаар улам-на хөгжүлдениң оруунда келген.

Ындыг болзажок бо ажылче кичээнгей бүгү талазы-биле онзагай, хынамчалыг байдалга турар турбуже, амгы үеде ында четпестер хөй. Ында садыгжыларның садып алыкчыларга шынчы эвес, аргалыг-ла болза, боттарынга ажык-кончаа сүрер, оларның чиижең чоруктары колдап турар. Маңаа чоокта чаа бир малчынның семис инектериниң эъдин дужаан тургаш, таварышкан хомудалы садыг шугумунда четпестериниң бары илдең дээрзин көргүзүп турар.

Ол баштай ылаптап деңзилээш дужааган 170 кг эъдинден 40-ни, дараазында – 185-тен 50 кг эъдин чидирген. Семис эъттн бирги удаа 130, нйигизинде 135 кг дээни азы садыгжының деңзизинде магнит таарыштырып алгаш турганын эъттиң ээзи боду-ла тодараткаш, туткан. Эът өртээ 42-47 рубль турда, ак сеткилдиг, шынчы, бөдүүн малчын 90 кг эъттен чеже акшаны чиижең садыгжыга ажыглаттырып алыр часкандыр? Мындыг чиижең, шынчы эвес чорукту Кызылдың Мир кудумчузунда турар садыг черииниң ажылдакчызы үүлгедип турар.

Эът дужаар улус бо бужар байдалдан түңнел үндүрбүшаан, моон соңгаар деңзилерге магнит таарыштырар болгаш черле деңзи мегелээр чоруктарны чидии-биле илередип, хыналданы, серемчилелди күштелдирери негеттинип келген-дир.

Чиижеңнерге чиртпеңер, хүндүлүг малчыннар. Чораанна чериңерге хынамчалыг болуп, акша-төгериңерни эки санап, бичии-ле мегелептер таварылгалар болу берзе, ол-ла черинге садыгжыларның арнынга сөглеп, мегезин тудуңар. Моон соңгаар магнит ажыглаар болгаш шын-меге садыглаашкын чорудар кижилериниң атсывын дорту-биле адап, арнын кызыдыңар, ол дээрге садып алыкчының бүрүн эргези-дир.

Анатолий САРЫГЛАР,
Кызыл хоорай.

Сөөлгү шакта

●Владимир Путин эрткен воскресеньениң кежээзинде албан чоруу кылып, Лондонда чеде берген. Англияның үлетпүр бөлүктериниң, саң-хөөнүң төлээлеринче ол ужурашкан. Журналистерниң айтыгларынга харыылап тура, В. Путин мынча дээн: "Президент албан-хүлээлгези-биле Чазак Баштыңының албан-хүлээлгезинге дакпырлап ажылдавас мен. Чазак Даргазының бирги оралакчызы М. Касьянов РФ-тиң Чазаан удуртуп болур кол кордакчы ол. Ийи чылдан орай эвес хуусаада Чечен Республикага чаа эрге-чагырганы тургузар бис".

●Чечен Республикада каттышкан шериглерниң командылакчызы генерал-полковник Трошев үениң байдалынга дүүштүр шериглерниң тускай өөредилгезин организастап эрттирген. Чаа байдалдарның негеп келгени чугула сорулгаларны аңаа шинтпирлээн.

●Эрткен чылын Россияның болгаш Украинаның аразында бараан саарылгазы 17 хуу кудулаан.

●Украинага эрткен референдумга чоннуң 78 хуузу киришкен, ынчангаш референдумну болган деп санаан.

●Стратегтиг шаап халдаашкын чепсектериниң талазы-биле ийиги көрээни Күрүне Думазы күштүг болдуруп бадылаары-биле чугаалашкан. Ам бо талазы-биле үшкү көрээни чарары-биле Россияның болгаш АКШ-тың төлээлери Женевада ажылдап эгелээн.

●Красноярск хоорайда уругларның уран үүл фестивалында муң ажыг киржикчилиг 29 коллектив уран талантыларын бараалгадып турар.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ДЕТКИМЧЕДЕН КӨРГҮЗЭЭЛИ

"Шынга" чыруттынып турар материалдарның уткашынары сөөлгү үеде дыка бедээн деп бодум хуумда үнелээр мен. Амыдыралывыста тургустунуп келген хүннүң чугула айтыгларын, солун болуушкуннарны, өөрүнчүг медээлерни кандыг-даа өскертиг чокка бижээн болурдур. Рыноктуң тергиндели чеже-даа сы базып, акшаландырыышкынны нарыыдадып турза, тыва кижиниң чоргааралының бир онзагай илерели "Шын" солун-биле сырый харылзаазында деп бодаар мен.

Ындыг болганда, ону чагыдып алыры кымга-даа күзенчиг "Шын" – мээң чарылбас өөнүүм, чоргааралым. Бир-ле дугаарында чагыдар солунум-даа ол чүве. Солуннуң неделяда үш катап үнүп турарынга кончуг-ла өөрүүр мен. Өртектер бажын ашкан-на дээш, анаа олурбайн, ээлчеглиг номер бүрүзүн үзүктелиишкин чокка үндүрериниң аргазын дилеп, солунну чырыкче үндүрүп турар чымыштыг иштиң коллективинге чеднишкинни күзедим.

Ынчангаштың "Шынывыска"
Ынакшыңар,
чагыдыңар.
Көзүн черле өөрүбейн
Көзеп тургаш
одаалыңар!
Үнериниге дуза кылдыр
Үлүүвүстү киирээлиңер.
Улут-бичии кижилериниң
Угаан киирер
солуну-дур.
Деткимчеден
көргүзүңер,
Демивисти кадаалыңар.
Каң-оол ИРГИТ.
Бай-Тал суур.

ЧАГЫДЫП БЭЭРИН ДИЛЕДИМ

Кызыл хоорайның № 8 Чехов аттыг библиотеканың филиалынга барып, чаа солуннар, журналдар номчуур кижи мен. Библиотека арыгсилиг, номчукчуларга таарыштыр дериттингенин мактавас арга чок.

Ынчалза-даа мында "Шын", "Тувинская правда" болгаш өске-даа тыва дылда солуннарның чогу мени кайгатты. Бо дугайында библиотеканың эргелекчизи М. Семис-оолдан айтырарымга, акша чок болганындан республика солуннарын чагытпаанын чугаалаар болду. Хоорайның хөй кижилер кээп турар номчулга төвүн солун чок арттырарга болур бе? Ынчангаш хоорайның культура килдизи чоннуң негелдезин кичээнгейге ап, ийиги чартык чылда оода "Шын", "Тувинская правда" солуннарны чагыдып бээр боор дээрзинге номчукчулар улуу-биле идегеп арттывыс.

Павел БИЧЕ-КЫС,
Ада-чурттуң дайынының киржикчизи.

ОРУКТАР — АМЫДЫРАЛДЫҢ ДАМЫРЫ

"Тыва автоорук" эргелелиниң начальниги Салчак-оол САНААА:

"...АРГЫЖАРЫНГА ЭПТИГ-ЛЕ ТУРЗУН"

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге "Тыва автоорук" эргелелиниң кирип турар үлүг-хуузу сөөлгү чылдарда элээн чедимчелиг боп көл чыдар. Ол талазы-биле Тываның орукчуларының кылган ажыл-ижи бадыткап турар. Эрткен каш чылдарда кылдынган ажылдарны албайн, үгле 1999 чылда кылып чоруткан ажылывыска кысказы-биле доктаап көрейн. 1999 чылда Тыва Республиканың орук фондузунуң бюджеди орулгалыг болгаш чарылгалыг көзээ-биле катай 142,9 млн. рубльге күүсеттинген. Эрткен чылдарныы-биле деңнеп көөрге, элээн өзүлделиг болган.

Орук фондузунуң орулгалыг кезээ дараазында үүлдерден тургустунар; тус черниң орук фондузунуң бюджеди 21,3 млн. рубльге күүсеттинген, ооң иштинде автоорукту ажыглааны дээш үндүрүг 16,0 млн. рубльге, автотранспорт эллеринден 3,6 млн рубльге үндүрүг, автотранспортту садып алганы дээш үндүрүгден 1,7 млн. рубль кирген. Федералдыг орук фондузундан дузаламчы кылдыр 89,2 млн. рубль база 1999 чылдың июль 29-та чардынган керээ езугаар 18,5 млн. рубль келген.

Тус черниң автооруктарын септеп кылырынга тус черниң орук фондузунга кирген бюджеттиң акшазындан чарыгдалды үндүрер апаар. Федералдыг орук фондузундан дузаламчы кылдыр келген акшаны 1999 чылдың май 25-те ТР-ниң Чазааның бадылааны Тыва Республиканың орук ажылының программазының негелдезинге дүүштүр ажыглаан. Ол программада тус черниң девискээринде турар 2750 километр автоорукту, көвүрүглерни болгаш паромнарны ажаап-хайгаарап турары көрдүнген. Абакан—Ак-Довурак аразында 5,8 километр, Кызыл—Ак-Довурак аразында 3 километр автоорукту кырыкы каңдын чаартып кылган. Нинтизи-биле тус черниң оруктарын ажаап тударынга 19,5 млн. рубльди шиңгээдип алган. Федералдыг орук фондузундан дузаламчы кылдыр берген акшаны дараазында оруктарны септеп кылырынга ажыглаан: Кызыл—Сарыг-Сеп аразында 2 километр автоорукту, Хандагайты—Мугур-Аксы аразында 12 километр, Абакан—Ак-Довурак аразында 3 километр, Ак-Суг хемни кежилдир көвүрүгну, Кызыл—Бай-Хаак оруунда Дүрген хемни кежилдир көвүрүгну, Барын-Хемчикте Аяңгаты хемни кежилдир көвүрүгну септеп дооскан. Үгле эрткен чылын Бояровка—Тоора-Хем аразында автоорукту кылырынга 5,5 млн. рубльдиң ажылын шиңгээдип алган. Үгле кожууннарның иштинде ажыл-агыйлар аразында автоорукту септеп кылырынга 9,7 млн. рубльдиң ажылы кылдынган. Оларга Тожу, Чаа-Хөл, Мөңгүн-Тайга болгаш Барын-Хемчик кожууннар хамааржыр.

Эрткен чылын Каа-Хемни кежилдир 310 погон метр көвүрүгну ажыглалга киирип дужаадывыс. Орта үгле эрткен чылын 64,4 млн. рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алдывыс. "Тыва автоорук" эргелелиниң тускай эртемниглериниң база бистиң-биле керээлиг ажылдап турган организацияларның бир демниг ажылының түңнелинде, көвүрүг ажыглалга кирген. Чаңгыс чылын ол хире хөй акшаны чаңгыс тудугга шиңгээдип алыры ындыг-ла белен эвес. Көвүрүг тудуунуң талазы-биле тургустунган штабка ажылдап турган тускай эртемниг эштерниң ажылын демдеглээр апаар.

Федералдыг орук фондузундан дузаламчы кылдыр келген акша-биле федералдыг автоорук М-54 "Енисей" 5,1 километр автоорукту асфальтылаан болгаш Буйба, Темный хемнерде көвүрүглерни септеп эгелээн. Ол оруктарга дузаламчы кылдыр берген акшадан 24,3 млн. рубльдиң ажылдары кылдынган. 639 километр федерал-даг автоорук М-54 "Енисейни" ажаап тударынга 25,2 млн. рубль ажыглаттынган. Үгле федералдыг оруктарда турар көвүрүглерни септээринге 3,2 млн. рубльдиң тудуг-монтаж ажылдары кылдынган. Тус черниң орук фондузунга кирген акшадан Хандагайты—Торгалыг аразында кызыгаарны оя бээр автоорукка 4,0 млн. рубльдиң ажылдары шиңгээдип алдынган. Торгалыгжылар ол оруктап бо хүннерде аргыжып-даа турар болза, амдаа ында кылыр ажылдар хөй.

Чурттуң иштинде тургустунуп келген экономиктиг кризис бистиң ниити ажыл-агыйывыска шаптараазының таварыштырбайн канчаар, ол кайда-даа ынчаар тургустунуп келген үүве-ле болгай. Бо байдалдан уштунар, ажыл-агыйның ажыктыг арга-хевирлерин дилеп тывар дээш Федералдыг орук агентствозу-биле бир демниг ажылдап чоруур бис. Бир эвес үгле бистиң республиканың орук фондузунче кирип турар үндүрүглер күселибиле ажылдаар болзувусса, тус черниң оруун безин ажаап, тудуп шыдавас бис. Ынчангаш 1999 чылдың орук фондузунуң бюджединге чамдык чаартылгалар кирген турган. Ол үүл дээрге федералдыг орук фондузунуң бюджединден акшаландырыышкынның чамдык кезиин, бараанныг продукциябиле төлээриниң механизми тургустунган.

Эрткен 1999 чылда федералдыг орук фондузунуң курлавырындан ниити акшаландырыышкынның 70 хуузу келген. Ынчап кээрге, Федералдыг орук фондузунга улуг өрелиг регионнар-биле кады-ажылдажылганың чаа арга-хевири тургустунган. Россияның орук агентствозу, Тыва Республиканың Чазаа болгаш Федералдыг орук фондузунга өрелиг организациялар 1999 чылда үш таланың керээзин чарган, ооң түңнелинде орук курлавырларынга 101,0 млн. рубль кирген. 1999 чылда РФ-тиң федералдыг орук фондузундан келген акша-хөреңгини үгле план езугаар көрдүнген оруктарга, тудугларга ажыглаан. Бистиң-биле ажылдап турар организациялар-биле үгле керээ езугаар ажылды чорудуп турар бис. Девискээривисте бистиң-биле дугуржулга езугаар таптыг ажылдаптар организациялар чок болганындан төлевилел ажылдары болгаш автооруктуң септелгези ындыг-ла эки эвес болуп турар.

Тус черниң орук фондузунга акша-хөреңгини чыыр талазы-биле ниити ажыглалдың автомобиль оруктарының эргелелинде чамдык өскерилгелерни киирген. Республиканың орук үндүрүүнде өрелиг организациялар-биле удур-дедир санажылганы бараанныг продукциябиле чорудар талазы-биле тускай килдис тургустунган. 1999 чылдың август 11-де "Тыва автоорук" эргелели биле РФ-тиң Үндүрүг полициязының федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиби-биле база ол-ла чылдың август 29-та РФ-тиң Үндүрүг яамызының Тыва Республикада эргелелиби-биле керээлерни чарган. Орук үндүрүүнде эң-не хөй өрелиг организацияларның даңзызын РФ-тиң Үндүрүг полициязының федералдыг албанының Тыва республикада эргелелинге дамчыдып берген, ооң ниити түңү 3,692 млн. рубль чедип турар.

Бо хүннерде республиканың оруктарында 1100 ажыг ажылчыннар ажылдап турар, оларның 271-и—инженер-техниктиг ажылдакчылар. Бистиң Тываның автооруктарынга үр чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келген ажылдакчылар хөй, оларның чижээнге Абазаның, Кызылдың, Сарыг-Септиң орук-тудуг-септелге эргелелдериниң начальниктери В.Леонов, А.Гончоренко, М.Хабаров, "Тыва автоорук" эргелелинде кол специалистер В.Лазарев, О.Биче-оол болгаш өскелерни-даа адап болур. Акша-төгериктиң нарын-берге үезинде ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Оржактың, РФ-тиң федералдыг орук агентствозунуң директору В.Артюховтуң болгаш өске-даа эшөөрнүң дузаламчызын чогуур уе-шаанда ап турар бис. Ооң түңнелинде эрткен чылдарда эвээш эвес оруктар кылдынган. Бо чылын федералдыг болгаш тус черниң автооруктарынга кылыр ажылдарывыстың планын РФ-тиң орук агентствозунга камгалап алдывыс. Орта дүүштүр "Тыва Республиканың 2000 чылда орук фондузунуң дугайында" ТР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылдывыс, ында ниити автооруктарны септеп, ажаап тударынга 113,9 млн. рубль көрдүнген. Ниити көрдүнген акшаларның кирип кээр дөстерин адырлар аайы-биле көөрге мындыг: федералдыг орук фондузундан дузаламчы кылдыр 35,9 млн. рубль келир, федералдыг автоорукту "Енисейни" акшаландырарынга 51,4 млн. рубль көрдүнген, тус черниң орук үндүрүүнден 20,0 млн. рубль кирер ужурлуг. Ниити чарыгдалывыска 113,9 млн. рубль дараазында үүлдерге көрдүнген; 26,4 млн. рубльди тус черниң 2750 километр автооруктарын болгаш көвүрүглерин септеп, ажаап тударынга көрдүнген, ол акшаның 16,4 млн. рубль федералдыг орук агентствозундан келген дузаламчы акша болур, тус черниң орук үндүрүүнден 10,0 млн. рубль кирер. Федералдыг автооруктарны болгаш көвүрүглерни ажаап тударынга 28,9 млн. рубль көрдүнген.

Тус черниң оруктарынга хамаарыштыр дыка хөй ажылдарны кылыры планнаттынган. Улуг-Хемни кежилдир эрги көвүрүгну септээринге 3,5 млн. рубльдиң ажылдары кылдынар. Хандагайты—Торгалыг аразында кызыгаарны оя бээр автоорукка 10,3 млн. рубль көрдүнген, ол дузаламчы кылдыр келген акшадан кылдынар. Бояровка—Тоора-Хем аразында автоорукту улаштыр кылырынга 2,0 млн. рубльдиң, Мугур-Аксы—Кызыл-Хая аразында автоорукка 2,0 млн. рубльдиң, Таңды кожуунның Дүрген хемни кежилдир көвүрүгге 2,5 рубльдиң ажылдары көрдүнген. Федералдыг автоорукта турар көвүрүглерни септээринге 8,4 млн. рубльдиң ажылдарын кылыр бис. Орта Алдыы Буйба, Буйба болгаш Темный хемнерде көвүрүглер хамааржыр. Федералдыг болгаш тус черниң автооруктарында септээр болгаш асфальтылаар оруктар эрткен чылдыындан элээн хөй болуп турар. Бо чылын ниити кылыр ажылдарывыстың хемчээлин федералдыг орук агентствозунга камгалаары дыка-ла берге болган. Чамдык айтыырлар амдаа чедир шиитпирлеттинмээн. Кожууннар иштинге ажыл-агыйлар аразында автооруктарны септеп кылырынга бо чылын акша-хөреңгиниң көрдүнмээнин чагырга даргаларынга баш удур сагындырып каайн.

"Тыва автоорук" эргелели дээрге республикада эң улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи. Саян оруктарын харылап турар Танзыбейниң, Казанцеваның, Абазаның үш улуг орук-септелге-тудуг эргелелдери Саян артында ажылдап турар болгай. Бо оруктарның септелгези, ону кыш, чай чок ажаап тудары доктаамал кичээңгейде турар. Шыны-биле чугаалааргa, эң күштүг техника-биле хандыртынган бүдүрүлгелер-дир. Оларның карак кызыл шудургу ажыл-ижи Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг хамаарылгалыг дээрзин утпас ужурлуг бис. Тываның иштики оруктарын септеп кылырынга көрдүнген акшаны чедимчелиг ажыглаары-биле бистиң талавыстан тодаргай хемчеглерни ап турар. Чоннуң аргыжып турар чоон оруун арыг-силиг тудары, аргыжарынга эптиг байдалды тургузары—бистиң кол сорулгавыс. Автоорукту үгле "Тыва автоорук" эргелели харылазын дээр болза, ол шын эвес апаар. Тус черде турар кожуун, суму чаңыгаларының даргалары боттарының девискээринде турар орук — септелге-тудуг эргелелдери-биле бир демниг ажылдап, ол черлерде турар автооруктарга дорт хамаарылгалыг болур ужурлуг. Бойдустуң көрдүнмээн халавы кажан-даа бооп болур, чаъсчайык, үер-халап дээн ышкаш, ындыг уеде соңгаарладып болбас дээштиг хемчеглерни бир дугаарында тус черниң удуртулгазы алыр ужурлуг. Аргыжып турар оруувус чаңгыс болганда, бир демниг ажылдаары—бистиң хүлээлгевис.

Хандагайты— Торгалыг автоорукта

ИЙИ КАТАП УЗАЙ БЭЭР

Хандагайты—Торгалыг аразында кызыгаарны оя бээр автоорукту кылырын чоннуң негелдези-биле чорудуп турар. Моолдуң девискээрин таварыштыр аргыжары сөөлгү чылдарда дыка-ла шаптараазынныг апарган. Контрольчөпшээрел пунктузунда ажылдап турар моол шагдаалар боттарының эргезин ажыглап, шак-шагы-биле хамаатыларны үр тудуп тургулаанын чон чугаалап турар.

Бо автооруктуң тудуун 1996 чылда эгелээн. Орукту кылыры ындыг-ла белен эвес болгай. Баштай оруктуң төлевилелин шинчилеп келген тускай эртемниглер 4 угланышкынны шилип алган тургаш, сөөлүнде техниктиг-экономиктиг санаашкыннарны түңнеп үндүрүп тургаш, ийиги вариантызынга доктааннар. Автоорук дагны белдирээрти чорааш, улуг арттың кыры-биле ажар, Тывада болза Абаза — Ак-Довурак аразының 100 дугаарлыг километринге артка деңнежип турар. Ынчангаш орукту кылыры саадап турар бир чылдагааны мында. Орукту кылыр дээш шилип алган угланышкынывыс кончуг хөй хая-даштыг черлерни таварып эртер ужурга таварышкан. 388690 кубометр черниң сай-дажын чазылдырып тургаш, аштап-арыглаан, бульдозер-биле 420740 кубометр черни аштаан, экскаватор-биле 38350 кубометр хая-дашты өскээр үүдүрүп төккен. Ниити тудугнуң өртээ 1991 чылдың өртээ-биле санаарга, 2383,22 муң рубль, амгы өртектер-биле алгаш көөрге, 20853,7 муң рубль.

Бо хүннерде 13 километр автооруктуң ажылын доозуп тур бис, ол дээрге автооруктуң 43-56 километринде участок-тур. Эң берге участокка оруктуң 32-43 километринде кезээ хамааржыр, аңаа хая-даш чазылдырар ажылдар доктаамал таваржып турар. Автоорукту кылырынга үш организация керээ езугаар, артканнары ол организациялар-биле керээлиг ажылдап турар. Эң-не берге участокта 32-38 километрлерде Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелиниң ажылчыннары ажылдап турар. Оруктуң арткан кезээнде Ак-Довурактың №3 орук-септелге-тудуг эргелели болгаш "Тыва суг мелиорация" механизация эргелели, керээлиг организацияларга ажык хевириниң № 82 "Трансвзрывпром" акционер ниитилелдиң Абакан хоорайда тускай эргелели база ажык хевириниң "Тывабурвод" акционер ниитилел болгаш өске-даа организациялар киржип турар.

Автоорук кадыр-берт, тайга-сын ажылдыр чоруткан болгаш өрүмнээш, чазылдырар ажылдарга бергедежип турар апарган бис. Бистиң республикада өрүмнээш чазылдырар ажылды чаңгыс "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы чорудуп турар. Ол организацияны бистиң орук ажылынга кириштирер аргазы чок. Тыва Республиканың девискээринде өрүмнээш, күштүг чазылдырыышкын кылыптар организация чок болганындан республикадан дашкаар турар организацияларны дилээр ужурга таваржыр, ооң чарыгдалы дыка улуг. Сөөлгү уеде чазылдырып үредип алган 119958 кубометр сай-даштың 100000 кубометрин "Чебоксар" деп аар бульдозер чуруп, аштап турар. Республикадан дашкаар турар өрүмнээш, чазылдырыышкын кылыр организацияларга чөпшээрел алыр деп чүвениң бергези чүден дора. Эрткен 1999 чылда даг инспекциязының шаптыктааны-биле үгле чаңгыс чазылдырыышкын кылган, ону кылдыртыр чөпшээрел дээш 3 ай иштинде сүржүп келдивис.

Ийи дугаар улуг бергедээшкинге база таварыштывыс, ол дээрге "Красноярскэнерго" акционер ниитилелдиң Кызылда филиалы 1997 чылдан эгелээш, электри дамчыдылгазының шугумнарын бистиң кылып турар оруувус таварыштыр көжүреринге далашпайн турар. Оон бээр 3 чыл эрткен. Орук тудуу доосту бээрге, кызыгаар иштинден электри дамчыдылгазының шугумнарын көжүрери албан-на болгай. Эрте көжүрүптер болза, ол биске база ажыктыг. Кажан улуг тудугну кылып эгелей бээрге, орта дузалажыксаан кижилер болгаш организациялар тыптып кээр чорду. Оруктуң 22-32 километринiң участогунга эрте-бурунгу базырыктар таваржы берген. Чонувустуң төөгүзүнге хамаарышкан түүлдерни шыгжаары болгаш камгалаары бистиң хүлээлгевис дээрзин кым-даа билир. Ол базырыктар бистиң төөгүвүске хамаарыштыр археологтарга үнелиг материалдар берип шыдавас, шагдала казып, шинчилеп каапкан боор чорду.

Эрткен чылдарда Хандагайты—Торгалыг аразында кызыгаар оя бээр автоорукка 11,2 млн. рубльдиң ажылдары кылдынган. Ол хире берге орукка, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, эвээш эвес ажылдар кылдынган. Бо чылын 10,3 млн. рубльдиң ажылын кылыры көрдүнүп турар. Ол дээрге күрүне комиссиязынга 43-56 километрниң участогунда 13 километр орукту ажыглалга киирип-терге, 32-43 километрде автооруктар-биле дорт орук ажыттына бээр.

Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелиниң ажылчыннары эргижирээн техника-биле карак кызыл ажылдан турарлар, оларның чижээнге аар бульдозерлер ДЗ-170-ниң чолаачылары Мирослав Романюк, Валерий Пономарев, Виктор Усков, бензовоз чолаачызы Митхат Шаутдинов, грейдер чолаачылары адазы, оглу Макаровтар болгаш өскелерни-даа адап болур. 1996 чылдан бээр поварлап ажылдап келген Галина Мащенконуң ажылын демдеглевес арга чок. Эң-не берге орукта Абазаның орукчуларын удуртуп турар дуржулгалыг инженер Галина Александровна Сапченконуң ажылы үгле коллективте эвес, участокта ажылдап турар өске-даа орукчуларга үлегер-чижек болуп турар.

Ак-Довурактың №3 орук-септелге-тудуг эргелелиниң орукчулары база багай эвес ажылдап турар. Оларга Хандагайты—Мугур-Аксы автооруунуң "маадырлары", бульдозер чолаачылары Шыван Хомушку, Иван Улуг-Хаай олар хамааржыр. Орукту кылырынга "Тыва суг мелиорация" механизация эргелели улуг дузаны чедирип турар, Кара-Суг хемни кежилдир көвүрүгну тудуп дооскан. Ниитизи-биле кызыгаарны оя бээр 55 километр автоорукту кылыр, ооң 24 километри берге черлерде турып турар, 4 километр орук эң берге черде. Бо орукту ажыглалга киирип-теривиске, Хандагайты—Торгалыг аразының автооруу колдуу 2 катап узай бээр.

Кызыл-оол САРЫГЛАР,
"Тыва автоорук" эргелелиниң башкарыкчы инженери.

Дилег

АРГЫЖЫЛГАНЫ ҮЗҮКТЕЛДИРБЕС ДЭЭШ

Хемниң ол чарыында чурттакчыларның байдалы бергедеп келген. Хамык ужур өрги көвүрүгну септөөр дээш автомашиналарның аргыжылга оруун хагганында. Хоорайда ажылдап, өөренип турар ажылчыннар, студентилер берге байдалга таварышкан.

Амдыызында чадаг кылаштажып кежип тур бис. Ам бир эвес чадаг улус кешпес кылдыр хаап каптар болза, чазын, күзүн бергедээр бис Ол аргыжылганы шиитпирлээр талазы-биле хоорай чагыргазы тускай шиитпирни хүлээп алган чорду.

"Тыва автоорук" эргелелиниң ажылчыннарының бажыңы бистиң талавыста болгай, олар көвүрүгну дарый кылып доозар дээш болдунар-ла хемчеглерни алыр апаары билдингир. "Тыва автоорук" эргелелинден часкы, күскү уеде чадаг аргыжылганы үзүктелдирбес талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын дилединис.

Мария ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

БҮЗҮРЕП БОЛУР СИЛЕР

ТР-ниң Чазааның Тожу кожуунуң экономиказын хөгжүдер талазы-биле "Ажыл-агыйны чорударының чаңчыл болуп келген хевирлерин катап тургузарынга болгаш бойдус чиг эт курлавырларын комплекстиг ажыглаарынга үндезилээш, Тожу кожуунуң экономиказын үе чадалап хөгжүдер дугайында" доктаалды күүседир сорулга-биле Бояровка—Тоора-Хем аразында дорттап аргыжар автоорукту кылырын "Тыва автоорук" эргелелинге дааскан турган.

"Тыва автоорук" эргелели бо орукту 1996 чылдың июнь айдан эгелээш кылып эгелээн. Оруктуң 102 километринге чедир "Ойна" алдын артелиниң ажылчыннарының улуг күштүг машиналары мооң мурнунда чоруп турган. "Тыва суг мелиорация" механизация эргелели 102 километрден эгелээш, кылып эгелээн. Оруктуң бо участогунда эң-не берге ажылдар кылдынган Арттың ындыы талазында 3 километр черниң 6984 кубометр сай дажын арыглаан. Оруктуң ийиги участогу 107-115 километрге суг эрттирер 7 ыяш хоолайларны кылып дооскан. Барун-Мөөн хемни кежилдир 16 метр ыяш көвүрүгну 250 муң рубльге кылган. Чиндиргей малгаштыг 732 метр черге ыяшты чадып тургаш, ооң кырынга сай-дашты төккен. Ниитизи-биле 145860 кубометр чер ажылын кылып чоруткан.

Оруктуң эң берге участогу Мөөн-Хөлдүң чанында 115—122 километрде тулаа хамааржыр. Оруктуң бо участогунда 6 көвүрүглерни кылган, ооң ниити өртээ 940 муң рубль, 1848 метр черге ыяшты чаткаш, ооң кырынга 30000 кубометр сай-дашты төккен. Бистиң мынчаар кылып келгенивистиң түңнелинде, Мөөн-Хөлдүң чанында тулааны кежир чайын машиналар аргыжа бээр арга тургустунар. Оруктуң бо участогунда ам-даа кылыр ажылдар хөй. Барун-Мөөн, Гумурлуг хемнерге 2 көвүрүгну немей кылыр болгаш хөй сай-дашты немей төгери негеттинип турар.

Сарыг-Септиң орук-септелге-тудуг участогу (начальниги М.Хабаров) Копту хемниң иштинде автоорукту кылып турар. Копту — Тывада эң узун хемнерниң санынга кирер. Хем иштинде чер адаандан үнүп турар хөй кара-суглар кыжын чайындылап, берге байдалды тургузуп келген. Мооң мурнунда турган 5 эрги көвүрүглерни септеп, орта немештир ийи чаа көвүрүгну немей туткан. Бо чылын Копту хемниң иштинде 51 километрде турар эрги көвүрүгүн орнунга чаа көвүрүгну кылыр. Оруктуң Бояровкадан эгелээш, 51 километрге чедир аштап-арыглаар септелгезин Сарыг-Септиң орук-септелге-тудуг участогу харылап турар.

Бояровка—Тоора-Хем аразының 51-ден 102 километринге чедир автоорукту Кызылдың автомобиль оруктарының техникуму харылап турар. Оруктуң бо участогунда 4 улуг арт бар, Копту далай деңнелинден 2084 метр, Сынак 2736 метр, Даштыг-Арт, Мөөннүң кайызы-даа далай деңнелинден 2537 метр бедик черде. Улуг-О хемниң иштинде улуг-биче 20 ажыг хемнер бар. Орта ниитизи-биле узуну 10-12 метр 14 көвүрүгну кылыры көрдүнген. Бир дугаарында күштүг машиналар эрте бээринге таарыштыр орукту кылып чоруп турар. Бо чылын ниитизи-биле 2,0 млн. рубльдиң тудуг ажылдарын кылыры көрдүнген.

Тайга черниң оруу берге болбайн канчаар, ону кылырынга безин үш улуг организация киржип турар. Кышкы оруктуң аргыжылгазын база харылаар. Бешки категорияның оруунга чедир кылырынга ам-даа хөй ажылдар бар. Эгезинде орукчулар орукту кылырынга эптиг болзун дээш, түр үениң көвүрүглерин, оруктарны база кылып турган. Мында ажыл кыш, чай чок ээлчег аразы-биле чоруп турар болганда, чарыгдал дыка улуг. Тыва улустуң "ушкарганнай аалынга чедирер" деп сөзү бар болгай, канчаарга-даа орукчулар сөглээн сөзүнге ээ болур дээрзинге бүзүреп болур силер. Бо автоорукка сөөлгү дөрт чылдарда 13,01 млн. рубльдиң ажылдары кылдынган.

Багай-оол ОЮН.
"Тыва автоорук" эргелелинде бо орукту харылап турар инженер.

ЧОН ҮНЕЛЕП ТУРАР

Абаза, Минусинск хоорайларның чоокку демир-орук станциялары Тыва Республиканың Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайларындан 250—350 километр ыракта турып турар. Ынчангаш республиканың транспортунуң кол хевири автомобиль транспорту болур. Республиканың иштинге-даа, ооң дашкаар-даа чүүк сеортүлгезни, пассажирлер аргыштырылгазын ол харылап турар.

Сөөлгү чылдарда "Тыва автоорук" эргелелиниң коллективи рыноктуң негелдезинге дүүштүр ажылдай берген бүдүрүлгениң бирээзи деп дидими-биле чугаалап болур. Чуртта тургустунуп келген экономиктиг кризистиң кончуг берге үезинде Хандагайты—Мугур-Аксы аразында автоорукту кылып дооскан. Үгле Саглы—Мугур-Аксы аразынга 18 улуг-биче көвүрүглерни кылганы оруктуң бергезин бадыткап турар.

Ниити ажыглалдың автооруктарының "Тыва автоорук" эргелелиниң начальниги С.С.Санаа —бо ажылдап келген чылдарында дыка хөй ажылдарны кылып четтигипкен удуртукчунуң бирээзи. Берге уеде үгле орук ажылчыннарын ажыл-биле хандырган эвес, Кызыл хоорайда турар дыка хөй бүдүрүлгелериниң ажылчыннарының керээлиг ажылдаар аргазын тургузуп, ажыл-биле хандырган. "Тыва автоорук" эргелелиниң начальниги С.С.Санааның ажылын ТР-ниң Чазаа бедии-биле үнелээн, аңаа "ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг атты тывыспышаан, "ТР-ниң шылгарангай күш-ажыл дээш" деп медалыбиле шаңнаан. Ооң чанында үр чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап чоруур хоочун-даа, аныяк-даа тускай эртемниг кадрлар бар. Оларның чижээнге, "Тыва автоорук" эргелелиниң начальнигинiң оралакчызы Н.Королева, орук инженерлери В.Лазарев, Д.Ондар, О.Биче-оол, К.Сарыглар, экономист Т. Овчинникова, саң-хөө килдизиниң эргелекчизи Н.Гавриленко, юрист С.Железнякова олар хамааржыр.

Тывада кылыр автооруктар ам-даа хөй, Качык биле Эрзиниң, Мугур-Аксы биле Кызыл-Хаяның аразы кадыг шывыглыг оруктар-биле тудуштуртунмаан. Кунгуртуг суурже автоорукту кылыры планда көрдүнүп турар Эң-не берге айтырыгларга кожууннарның иштики оруктары хамааржыр. Ону кылырынга акша көрдүнмейн турар. Сөөлгү чылдарда Тываның орукчуларының кылып чорудуп турар ажылын чон үнелеп, өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин бижээн чагаалар "Шынның" редакциязынга каш-даа келген. Оларның хөй кезии чырыкче үнген. Орукчуларның ажылын чон үнелеп турары ооп-на көстүп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ГВАРДЕЙЖИ МӨӨҢ АЧАМ

Очерк

(Уланчызы. Эгези № 42 "Шында").

Ол үеде Тывага кижи бүрүзүнге 30 хире баш мал онаажып турган. Ол дээрге бүгү делегейге безин эң эки көргүзүглериң бирээзи-дир. Бистиң Тыва Арат Республика ынчан чүгле Австралия, Чаа Зеландия, Моолдуң соонга кирип, бөмбүрзекке дөрт дугаар черге турган. Бөгүн болза ыглаңчыг байдалда бис: бүгү Тывада ам миллион четпес мал бар, кижи бүрүзүнге безин 2 безин четпес "кодур өшкү, холаң адаска" онаажыр, ооң кадындан хамык малды кыра шаап, оорлап, Саян артынче, Моолче шуудуп-ла тур бис. Каракка чаржыныг чүве-дир, көргей-ле бис, удавас мал чок артар бис, ынчан-на "ужа чиир уктуг, төш чиир дөстүг" деп сөстер уттундурар.

Ынаар-ла "көвей малы аалга сыңмас болган, дээңдээң, хөглүг, омак, байлак бистиң Тыва, дээң-дээң" деп ырлажып турувуста, каан дээрден чаңнык чыжырт-ла дээн.

Шынап-ла, чаңнык! Шынап-ла, каан дээрден!

Ол хүнү кончуг эки сактып тур мен. Ынчан Чадаанага пионер лагеринге дыштанып турдум. 1941 чылдың июнь айның 22-ниң хүнү чүве. Башкыларывыс орденниг Маңзырыкчы, Күжүгет Эмер-Сарыг, Салим Сүрүн-оол суглар бисти шугум чыскаалынга тургускаш, муңгаргай чугааладылар: "Бөгүн даң бажында барыын чүктүң фашис Герман улуг Ада-чуртувус ССРЭ-же оор езу-биле халдаан-дыр". Ол дүне Чадаананың Үстүү-Хүрээзин немец эжелекчилерге согуг кылдыр өрттедиптилер. Кайда-чүде барыын чүкте фашис Герман халдап кээрге, хүрээ узуткаанының херээ чүл, кижи кайгаар чүве-ле болгай.

Ол хүнден Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Бүгү тайбың амыдырал аңдарлып дүшкен. Ийи сая деп кыйгы уттундурган. Бүгү херекти дайын байдалынга чагыртыр, Сталин башкының чугаалаанын езугаар шактың эки механизми дег ажылдаар деп бо-ла. "Балар шагдан артык дерзии фашис күшке удур, өлүмнүг улуг дайынче өргүн чон кирген".

Бүгү тыва араттар ышкаш, мөөң авам-ачам ынчан кидинне байый берген турганнар. Күзүн суг аалга хамык инек кирип кээрге, оларның думчуктарының кулчазыг чыдындан кижи эзириир чыгыы апаар, сүт иштинместей бээр.

Ачам ол үеде Барыкта эң бай кижи турган. Ынчалза-даа ону бай дивес, малчын дээр чүве. Чүге дээрге бай кижини дарлакчы кылдыр көөр угаазылал турган. Чүү дээр боор, авам-ачам кызып-кылайып чорааш, байып алдылар. Ядыы кижилер дээрге чалгаа кижилер дээрзин ийи караам-биле көрген мен. Коммунистиг үеде ядыы кижилерни дарлатканнар-дыр деп мугур суртаал кылып турган-дыр. Ындыг кижилерге мал-маганны үлеп бээрге-даа, чазын чок, чип алган болур чүве Дириг херечи мен-дир мен.

Ачам черле кедергей туруштуг кижи. Көжер, ыштаар, тараа, сиген кылыр дээнде, 20-30 шарыны чонаптар. Шар бүрүзү (бистиң чер улузу аътты тергелеп, шанактавас, колдуу чүгле мунар турган) бодунуң оргамойнунга, күш-шыдалынга таарышкан ыңгыржак, чонак, керзең, хөндүрге, кудурга, аргамчы, бурундуктуг болур. Кандыг-бир шарны безин өске бурундук-биле тудуптарга, ачам ыяап-ла эде кылдыртыр турган. Ынча чүвени та канчап шээжилеп алган чоруур кижи? Ол хире хөй малдыг хирезинде, ачам чүгле чаңгыс аът мунар турган. Элээрде-даа, эзирикте-даа, ажылдаарда-даа, аннаарда-даа ол-ла доруг аъдындан дүшпес. Оозун тайгага безин өртээр эвес, аргамчы сөөрткеш, анаа салып каар, одагдан ыравас, ээзин кагбас. Өске кижи мунарга, ыяап-ла октааш амыраар, мен безин коргар мен. Ачам ол аъдын, мөөң билирим, 30 чыл хире мунуп келди. Оозу сөөлүнде кырып өлдү, ооң бажын өөвүс чанында дытта азып каан турар чүве. Тыва арат ачамның ындыг быжыг, өскерлиш чок шынарын ам-даа магадап сактып чоруур мен. Бо аъттың дурзу-хевири база "Уйгу чок Улуг-Хемде" Сүлдем ирейниң хөлгези болуп кирген

Ачам чүгле мурнакчы малчын эвес, кончуг организакчы кижи, өскелерден онза ылгалдыг шынары ол. Ооң ыңай ол хөлүн эрттир изиг аажычаңныг Хөй ниитиниң, МЧАЭ-ниң эрге-ажыы дээнде, улус-биле сылба түтчүп алган-даа турар. Оозун өжээн-кылык деп черле бодавас, дораан уттуп алыр, ол кижилер-биле удаткан чок эл-хол апаар.

Дайын кидин түлүк хөрлээлеп, немец эжелекчилер Москва чоогунга келген турда, Тыва Арат Республика бодунуң тускай догуннааныныңг 20 чыл оюн демдеглээн. Чазак байырлалы дижир. Шынында, ынчап чыргаар чүве кайда боор, "Бүгү чүвени — фронтуга, бүгү чүвени — дайзынны чылча шаварынга!" деп, кыйгы Тываны хөме алы берген. 1941 чылдың июнь 22-де ажыттынган ТАР-ның Х Улуг хуралы ССРЭ-ге дузалаар дугайында Декларация база хүлээп алган.

Байырлал таварыштыр эш Сталинден телеграмма келген. Ында мынча деп чугаалаан: "Совет улустуң тнилелгези болза, акы-дуңма тыва улустуң база тиилелгези болур". Кедергей-ле дорт, чиге, допчу чугаалаан. Менде Сталинниң илеткелдериниң тому бар, баштыңчының ыланғыя үлегерлеп чугаалаарын магадавас аргам чок. Чижээлээрге: **"Мен бир бөрүдөн ийи катап көш сойбас кижи мен"**. Чаңгыс сөстүг мен дээри ол-дур ийин.

Ынчан ачам "Малымның 75 хуузун фронтуга халас бээр мен" деп ол үеде Тывага турбаан чаа, патриотчу эгелээшкинни үндүрген. Ындыг хевирлиг база бир кыйгырыгны Кызылдың чурттакчызы Оюн Толгар-оол үндүрген. Ол фронтуга тыва эскадрилья тударынга 1000 акшаны халас киирген. Оюн Араптанович, ооң өөнүң ээзи, мөөң ынак башкым Апый Сереновна амдаа найысылалда мендичаагай чурттап олурарлар.

Дайын үезинде тыва араттарның маадырлыг Кызыл Шеригте белекке берген малмаганын, акша-хөрөнгизин кым-даа ыяк бүрүткевейн турган. Кым чежени бээрил, ынчаны алыр. Мен хөйнү бердим деп кым-даа мактанмас, эвээш берген кижини кым-даа чектевес. Чизе-бүрүткел чок ынча эт-хөреңгиге хол дегбес, оон согур көпеек-даа читпес, кым-даа оорлавас. Ам болза...

Бөгүн бодап чоруурумга, авам-ачам фронтуга 500 ажыг малын Кызыл Шеригте халас берген. Өске акша-көпеекти, эт-септи, аъш-чемни санаваска безин. Билир мен, Тываның Өрнүгү, Саны-Шири, Начын-Бора, Мугур, Ыңаажык дээн ышкаш сураглыг малчыннары ачам-авамныңдан хөй малын фронтуга берген. Ынчалза-даа мөөң ачам кончуг организакчы кижи дээрзин база катап демдеглеп тур мен.

Мен школага өөренип тургаш, кара чаңгыс катап дургуннаан мен. Ынчан 1943 чылдың эгези чүве, 5 дугаар класска өөренип турдум. Кышкы дыштанылгада өөрүм оолдар-биле Шагаан-Арыгдан хаактарлыг халчып үнгеш, авам-ачамның Чээнекте кыштаанга келгеним ол. Санныг хонук билдиртпейн эрте берген. Ачам мени школага чедиреринге белеткенип турду. Ынчан ачамга төп черден бижик чедип келди. Ол Кызылга ТАРН-ның XIII Улуг хуралынга киржир апарган чүве-дир. Чаңгыс сөстүг мен дээрзин ол-дур ийин. Ынчалза-даа ол-ла делегат! Ачам аайын тыппайн турду: мени чедирер бе азы Кызыл чоктаар бе? Ынчаар дүүреп турувуста, мени Ийи-Тал сумузунуң даргазы Хойтпак-оол акым-биле школа директору Балчый-оол сүрүп келди. Ачам амыраш-ла диди: мен башкым-биле Шагаан-Арыгже бадыпкан мен, ачам Кызылче шанаан шагырадыр шошкудуп чоктады.

Оон бир ай хире болганда, мөөң адымга Красноярск хоорайдан чагаа келген. Мендаа, өөрүм-даа, башкыларымдаа — шуптувус элдепсиниң турдувус. Фронтуже бар чыдыр мен деп, ачам ында бижээн болган.

Сөөлүнде билген мен, херектиң ужуру мындыг болган чүве-дир: намның XIII Улуг хуралынга ачам төлээ бооп киришкен, аңаа Моолдан Ю. Цеденбал баштаан делегация база олурушкан. Оон улаштыр ачамны Тываның арат чонунуң Кызыл Шеригте үш дугаар мөөң белээн фронтуга чедирер төлээлер аразынга киирип каан болган. Мен база кайгап турган мен: ындыг аскыр негей тыва тоннуг кижи канчап фронт баар боор?

Ачам-биле кады фронтуга чораан чогаалчы Бүрбү сөөлүнде меңээ мынча деп чугаалаар кижи. Көк кедээ аратты Тока дарга баштай көрүп кааш кайгаан-дыр:

— Целый баран!

Бүрбү ол сөстү ачамга дораан очулдуруп берген-дир:

— Дарга сени бүдүн ирт дидир, малчын.

Ачам үчүле малчын эвес, аас-сөзү база аажок уранчечен кижи, эртем-билиглиг чораан болза, езулуг-ла оратор болур турган. Ачам дораан харыылаан-дыр:

— Чаңгыс эвес, дарга, мырыңай беш ирт.

Ындыг харыы дыннааш, Тока дарга хөлчок тадыладыр каттырган дээр болгай. Шын харын, беш метр торгу бир шыва тон болур, беш хөй кежи бир алгы тон болур.

Оон Тока дарга Бүрбүге даалга берген-дир:

— Мындыг хептиг кижиниң чанынга немецтер безин чагдавас ыйнаан. Бо малчынга даш складтан чаа хептен үндүрүп берзиннер. Бодуң барып, эш Куданы чунар-бажыңнадыр сен, чогаалчы.

Тока черле ындыг чораан, ачамны даңгаар-ла "эш Куда" дээр.

Хепти дораан үндүрүп бергеннер. Чунар-бажыңга Бүрбү-биле эвес, Лопсан-Кенден деп дарга-биле кады чораан мен деп, ачам соонда сактып чугаалаар чүве.

Тываның Кызыл Шеригте бир дугаар мөөн белээн 1942 чылда Тока баштаан төлээлер барыын фронтуга чедирип чорааннар. Ийги мөөн белекти Красноярскиге чедирген. Бо үш дугаар мөөн белек-тир.

Үш дугаар мөөн белекти чедирген төлээлер-биле кады ынчан Тывага кээп чораан фронтучу шүлүкчү Степан Шипачев чорупкан. Олар орук ара В. И. Ленинниң шөлүлге эрттиргени Шушенскоеге кирген улус-тур. Мен 1974 чылда Совет Тываның 30 чыл оюнда Москвага Степан Петрович-биле ужурашкан мен. Сураглыг чогаалчы бодунуң "Шушенскоеде бажынчыгаш" деп шүлүглелин ылап-ла ынчан бодап алган мен деп чугаалаан чүве.

Оон чоруткаш, тыва төлээлер Красноярскиге чеде бергеннер. Орта хоорайның чагырга черн шайлалга тургускан. Тока ындыг таварылгада даңгаар-ла ачамга сөс бээр, Бүрбү очулдурар турган.

Ачамның сөскүрү аайлыг эвес, боданмайн-даа мынча дээн дээр болгай:

— Орус улус-биле чаңгыс хемниң суун ишкен бис, чаңгыс дагның эдээн чурттаан бис.

Ачам, бодавыже, Улуг-Хем биле Саянны ынчаар чижеглээн болгай аан.

Оон Бүрбү мынчаар очулдурган:

— С русским народом мы с одной реки воду пьем, у одной горы дружно живем.

Ачамның бо чалгынныг сөстерин Токаның бо-ла ажыглай бээр турганын чоокка чедир дыннап келген мен.

Тока баштаан тыва төлээлер Брянский фронтуга чеде бергеннер. Ол дугайында документалдыг кино-чурук амдыгаа чедир кадагалаттынган. Тиилелге хүннеринде ону "Тыва" телераднокомпания бо-ла көргүзер-дир. Ачам ында самолет иштинде-даа (ТАР-ның акша-хөреңгизи-биле туткан дайынчы эскадрильяны ынчан майор Амельченконуң полугунга хүлээдип берген) каттырып олурар, совет дайынчыларга белектер тыпсып турар кылдыр-даа тыттыртынган. Ону чылдың сонуургап көөр-дүр мен.

Брянский фронтунуң командылал чери ынчан ТАРН ТК-ның Чингине секретары С. Токага, намның Чөөн-Хемчик кожкомунуң секретары М. Доктугуга база ачамга "Гвардия" деп демдектерни кадааш, погоннарлыг шериг хептерни кедирген. Совет шериг хеп ооң мурнунда моюндуруктарында демдектерлиг турган. Ынчангаш ачам Тывага эң баштай погоннуг шериг хеп кеткен малчын арат чүве.

(Уланчылыг).

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

ХҮРЕШ "БУРГАНЫ"

Эссе-тоожу

(Уланчызы. Эгези № 36, 39-42 "Шында").

Оларга немей дирт-кара эрлер чадаг-даа кээп турар. Аът өдээ кевирбейн кээп турар база-ла дирт-кара ашактарның (бистерге үжен хар үези эрлер ашактар бооп турары ол) баштарындан кара шляпалар черле ыравас. Шагдаа честевистиң ол кээп турар төрелдерин шупту мөге улус диштилер. Бир ындыг эргижирээн шляпаның ээзин, шала малдагар дыңчуктуг, долу арынныг-даа, улуг мага-боттуг-даа ашакты, мөге Серен диштилер. Аът кырынга чорааш шляпазының салдырын бадырып алган чоруур, чугаазы шала хаш болгаш чүве чугаалаанда каттырар, конзагар хаайлыг шилгедек эрни мөге Белек-Байыр деп адаар болду. Чалгыгланчак кыдыглыг шляпазын дыртыйты салып алган, сылдыс-шокар тыва аъдынга боду база дыртыйты олуруп алган кээр, топтуг чугаа-сооттуг, калбак хөректиг эрни мөге Семис-оол деп дыннап алдывыс. Чадаг бо-ла кээр, чараш кылдыр көстүр арнында кара меңниг, буттарын шала доора базар хып дээн аныяк эрни мөге Кошкар-оол дидилер. Дулгу моюннуг, күш-шыдалы тырың мага-бодундан-на иле, далаш чок кылаштыг эр мөге Айыыжы ол. Хөй сөске тура чок, шимчээшкиннери чиге, аътка өөренген — белен хөндүрүлбес буттарын доора салыр Дадарыкпай честевис база мөге болгаш солагай. Бис оларның аразынга ойнап халып тургаш, кулак ужу-биле-даа мөге, хүреш дугайында сөс-даа дыннавадывыс, ынчалза-даа оларның мөгезин карак-биле чеже көрбээн дээр.

Ынчангы чылдарның чазы кедергей оккур — дөрт ай төнчүзүнде улус Хемчикке эшти берген турар, а Май 1 деп улуг байырлалда Хемчик арында кырган теректер адаандан бажынче ногаарара берген турар. Чылдың эң баштайгы хүреш эрттирер чери бо — кара-сугну чаа кылган көвүрүг-биле орус, тыва чон эрткеш, чөвүрээзи мугур-сөөм хире кылын кырган теректер аразынга кээр. Амна маңаа улустуң чугаазы мөге, хүреш. Билирим дирт-кара эрлер-даа шупту честевис-биле кады содаглангаш, олуруптар. Тырыкылай олуруп, турупкан чон ортузунда хүрешкен мөгелер үскүлежир дээн бугалар-ла, чүгле мөөреп, бустааны дыңналбас, ында-мында довурак бургурааар. Ынчангы мөгелер сүрээделден өткен адыштарын кургадып, черден довурак алгаш, адыштарының аразынга өгээр чүве болгай. Ооң кырынга немей синмирер деп чүве база бар, база-ла таваржып келген онааның мурнунга бодунуң сүрээдээнин оожургадыры ол. А мөгениң эң бөдүүн бодун холунга алыр аргазы — чараазы-биле өттүрүп алган салаазы-биле эминиң дошпуларын дээртири. Улуг кара кымыскаактар аай-дедир маннашкан чоон теректер аразында дырбыл көктен алдынган довурак бургурааанда, думчук ишти хос кылдыр кыдыынче синмиртингенде, эмиглер салаа бажы-биле өттүртүнгенде, даш октам хире черде аккан Хемчиктиң шаалаажынга үдеткен мөгелер кап-шак кылдыр сегиржип-ле аарлар. Оол кижи миннип келгенинден-не күштүү, чудуруктуң ужурун танып эгелээр болгаш хүрешкен улуг мөге ашактардан карак салыр боор бе. Хүреш көрген, алгырышкан улус аксындан аргаларны база танып ап эгеледивис.

— Бутта, бутта даан, аал!

— Че, че! Чартыкта, чартыкта!

— Ам болган! Долгай-дегээ суктунган!

Мөгелерниң кылган аргаларын карактарывыс-биле сактып, иштивисте доктаадып ап тур бис: "Мени базынган демги ол кымыйны бо арганы ажыглап канчаар дүжүрер эвес мен, шүве!" деп эривис хайнып турар.

Хүрешкен мөгелерниң чөлдүрлери ужуп, күштүглери улай девип турза-турза, дөртү артар, адак соонда ийи кижи боор, а оларның бирээзи — шагдаа честевис сугга доктаамал кээр, хептиг чорда болза, ону кончуг күштүг деп эскерери берге Семис-оол мөге боор. Ол албан шүглүп үнер, үжүүрүнге колдуунда ылап-ла тыва аптара дег калбак хөрээнде эзир чураан, мөң эттиг дөңмектери ылапла согааш дег Кошкар-оол мөге артар. Хүреш соонда Советская бажының оолдары буга кыдыында шыкка бирээвис Семис-оол, өскевис Кошкар-оол бооп алган хүрежип-ле эгелээр бис. Ыймактажып тургаш, аравыста сегиржип ал чазар бис.

— Мени чоп октадың, аал! Семис-оол октатпас чүве-дир, биллиң бе!

— Кошкар-оол өзүп келгеш октап кааны ол-дур! Ындыг чөлдүр кижи чүге Семис-оол мен дидиң ынчаш?

Улуг мөгелер өттүнүп, эниктер дег бо-ла тутчу бээр, кымчы сывы дег чинге өжүннерлиг, шывык дег эзгилеривис санаттынып турар бистерге хүреш боорга-ла мөге Семис-оолдуң шүглүрү эртенги хүннүң чөөн чүктен үүп кээри-биле дөмей ыяап турган. Ол чылдарда бүдүн чай дургузунда кожуун төвүнге улуг-ла дизе, ийи хүреш боор: бирээзи — Май 1-де, база чайын — алды, чеди айда ийги хүреш боор болза боор. Чаңгыс катап күзүн, 1957 чылда, Улуг Октябрьның 40 чыл оюнда ышкаш-тыр, хүреш суур бажында самолет хонар дазырга болган. Кожуун төвү Суг-Аксынга он бир чыл иштинде парта артынга олуруп чорааш, төрел харылзаа-биле алырга, кудам болур мөге Семис-оолдуң октатканын суглуг караам-биле көрбээн мен. Ооң хүрежиридаа хала чок: онаан шыгаап, ону долгандыр кылаштап, олче дап берип, диттип чадапдаа турбас, келген соонда кандыг-даа бардам көрүш, шимчээшкин чокка хол башка арганы ажыглап эгелээр, а эзтче кирер болза, улам амыраар, ужуп чыда-даа аргаларны кыла кааптар. Ол хүреш үезинде кандыг-даа аргалар кылырынга дески; аваангыр буттаар, дегээ-биле аай-дедир аңдарар, дидимибиле чан баштаар, чай чок кадында хояр, хол башка-даа тевер; иштинден, даштындан мундурар; чыыра тырткаш, дөңмектээр, бо-ла балдырлаар, эгин содаандан алгаш, чая тудуп, бөөлдээри кайгамчыктыг, а удур аргаларны шуптузун кылыр. Бодум хуумда мөге Семис-оолдуң хүрешкенин чеже көрбедим дээр, хөөредир чүве болза, келдир кижи "А!" деп чадап чыдырда, ол онаан октап алган боор. Чаңгыс-ла катап бир мөге-биле үр хүрешкенин көрген-дир мен. 58 чылдың Май 1 хүрежи Суг-Аксы суурнуң ортузунда столовая дужунга болду. Ийги салыгда бе, мөге Семис-оол кайгамчыктыг мөге салыр Ондар Барзанның ыяңгылыг кыйгызының алаа-биле девип үнүп келгеш, чоону ийи Семис-оол хире, эдир дег маңган ак эзттиг, дискектерин пөс-биле ораап алган райпо даргазы Сарыглар Кысыгбай деп кончуг семис эрге таварышты. Хорум-Даг чурттуг Кысыгбай дарга белен эвес мөге кижи чүве-дир, а ооң деңзизи та 120, та 130 килограмм чүве, ындыг кижини турган черинден шимчедири безин берге. Ур эвес хүрешкеш, арын-баштан дамырак дег дер шаалаан семис мөге салдындыртып алгаш, дыштанып база олуруп бээр. Ооң эгиш-тыныжы хөрүк-ле. Мөге Семис-оол онааның аайындан эртпейн, оозун таваар дыштандырып, кыдында быктын даянып алган, өске мөгелер хүрежи көрүп тургулаар. Ынчангаш хүреш узамдыга берген. Олар катап сегиржип алганда көөрге, сес харлыг оол адаазы-биле хүрежи берген дег сагындырадыр. Ынчалза-даа хуулгаазын болбады, маңган ак эзт-кежи үстүг чүве дег чылбырап турар, ховар дээн семис, шыырак мөгени Семис-оол октап кааш, улаштыр шүглү берди. Ынчан ол база-ла Ондар Барзанның кыйгызынга таварышты. Бо мөге салыкчызының дугайында чаңгыс домак чугаалаары канчап-даа болбас. Бистиң Советская кудумчузунуң бажының оолдарының чамдызының адазы — кончуг орустаар, дыдыраш баштыг, хөглүг чугаа-сооттуг Ондар Барзан дег мөге салыр кижи ынчан чок турган: ооң үнү чоонзумаар болгаш аксы-сөзү чечен, мөгелерни-даа, хүрешти-даа тулган билир болгаш салган мөгезиниң медерелинче кирр сүме кадар, боду шимчеңгир-даа болза, ооң шимчээшкиннери хүрештиң боду дег онза көрүштүг — бодалдары көрүкчүлер хөгледиринде эвес, мөгезиниң октап аарынче угланган, ынчан кээрде, ол хенертен айыыла таварышкаш чок болган соонда, хүрештер өскүссүрей берген, ынчан ховар дээн мөге салыкчывыс кедергей-ле чоктанчыг чораан, үр-ле үеде хүреш боорга, сарыг дөңде чыдар Ондар Барзанның уяңгылыг кыйгызы кулактарыска өткүдү-биле бо-ла дыңналып каап чоруур болду.

Ынчангы хүрештерде мөге алышкылар шупту шүүрелип чыдып каар турганнар: Семис-оолдан улуу, азырандаа барган Монгуш Дадарыкпай, база кады төрээни, база азырандаа барган мөге Серен; Семис-оолдуң Кастык даайының оолдары — шупту Ондар уктуг, шупту улуг-шыырак: мөге Чыдыг-оол, мөге Кодур-оол, мөге Арбай-оол, мөге Айыыжы, мөге Кошкар-оол; шанызы мөге Белек-Байыр. Сес мөгеге сезелээ-даа артарлар. Ынчан олар күжүн төдүп, хүрежиндаа турбастар, бот-боттарынга ужуп бергилептерлер. А хүрешке ужуп бээри уткалыг дээрзин көрүкчүлер аразынга маннажып тургаш дыннап алдывыс. Кызыл сөөскен даңзаларын сырып каан таакпы хавынче кезек болгаш шымындырып каап, кижи азыргызы келир чыттыг көк ышты аксы-мурнундан үндүрүп олурган шыва тоннуг, төөгүнүң боду дег бурун — шылыттынган арын-бажын сыгыглар четкилээн, кызыл-аас чыгыы хире, өшкү салдыг кезек кырганнар мынча дижип орлар.

Тыва кижиге хүреш күжүн илередир мөөрей турган-даа болза, ол шаг-төөгүден бээр амыдыралдың бир онзагай овур-хевири чүве-дир. Ынчангаш кайда-даа бижиттинмээн, сагыыр ужурлуг дүрүмнерлиг, а оларның бирээзи — хүндү ужуру. Мөге кижи мөгени боду дег күштүг, шыырак эжи дээш хүндүлээриниң аңгыда, таварышкан онааның ук-салгалын, назы-харын, ат-алдарын барымдаалап база хүндүлээр. Хүрешке мөгениң төрели, кудазы, аныяк мөге база төөгүнүң кырган мөгези-даа таваржып кээп боор. Бо таварылгада ам-на хүндү езузу эр хиндиктиг мөгениң сеткилсагыжын шивегейлээш туруптар: чаш дуңманны октаар сен бе, канчаар сен, кускун кара кудан-биле хүрежир сен бе, азы ужуп бээр сен бе, аныяк мөгениң хей-аъды кинскинр кылдыр сагыжын өөртүрүң чүл, бодуң база кырыыр хүнүң кээр эвеспе, канчаар ийик сен?

(Уланчылыг).

Аравыста ындыглар хөй

КӨРБЭЭНИ ЧОК...

...Күскү хүн дүзш ажа берген. Хүн караа чидиг эвес-даа бол, изиргенчин хөлчок. Чүге дээрге ийи оолактың хептери чылыг, идиктери безин кидис хыглыг, бирээзинин хап идик, крупчаат ышкаш бурулааш довуракка кылаштаарга, оозу "пөртпөрт" деп чоруур, өскезиниң ыштаан сарыг хөмден даарааан кадыг идиниң тайгыры аажок. Дамба-даа, Мөңгедаа— Бай-Даг чурттуглар, үшкү классчылар. Чогум Эрзин школазында өөренип турарлар, аалы оранчок дөвүн, дөө-ле куду Хадын-Бажында, эжишкилер өөренип каапкаш, чанып бар чыдарлары ол. Кайызы-даа шала хаалчак, хөй чугаа чок бол, иелээ аажок-ла хөөрежирлер — кушкаштар мыжырашканы-биле дөмей-ле.

Онгу классты дооскан соонда, эжишкилерниң оруктары ийи башка чоруп каан: Дамбазы улаштыр-ла көдээ ажылагый техникумунче кирип алгаш, ону дооскан, бирээзи ортумак школа соонда ийи чыл ажылдаар деп "хрущевчу кыйгы-биле" колхозунга артып калган, сөөлзүреди кожа районга барып өгленген соонда, башкы институдун борастап алган. Эжишкилер ында-хаая ужурашкылаар, чогум кымның кайда, үүнү кылып чоруурун билчирлер, шуптузун эвес-даа болза. Хөй уруг-дарыглыг Хорлууларның оглу Дамба черле эгезинден ажыл-агыйже сундулуг кижи болуп-тур.

Көрбес бе, 1962 чылда ортумак эртемниг зоотехник "Мөрен" колхозтуң кол зоотехниги болуп ажылдай берген, а ол колхоз-биле "Кызыл-Сылдыс" колхозту кадыптарга, база-ла ол ажылын салбаан. Чогум реформа деп сөске ынаавыс кончуг, ынчалзажок ону кылып шыдаар эвес бис. Шак ындыг реформаларны Дамба көрүп пат болган. Эзин-хадынга, харын мырыңай шуурганынга-даа бола таваржыр. Эгези бо: ийи колхозту ам чарыпкан, ол Ленин деп адап кааны чаа колхозка (эргидеги "Кызыл-Сылдыс") ол-ла албан-дужаалынга арткан. Эрниң чес-холазы эвес, алыс мөңгүнү көстүп орар эвеспе. Мөңгези ол үеде аңаа бо-ла ужуражы бээр турган харын, чүге дээрге ийи кожуун харылап турар ажылдыг болу берген. Ынчангаш эжиниң ынчангы ажылын шору билир: колхозтан өөредип чорутканы аныяк оол чедип кээрге, оруун чайлап бергеш, кезек райплан килдизинге турган, оон көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги кылдыр шилчиттирген.

1969 чылда демги-ле колхозунуң кежигүннери ону даргазынга соңгуп алган. Үш чыл, чеди ай эрткен.

...Ашак апарган ийи эжишки Кызылда эжиниң өрээлинде чугаалажып органнар. Алдан харга үзүп келген-даа болза, кайызының-даа баштарының дүгүнүң кара өнү дап болуп арткан, кайызы-даа амыдыралдың ол-бо оңгулчингилдеринге силгидип каапкан, кайызы-даа шаандагы эрткен үезин сактыксаар апарган.

— Адырам, солунга ол бир материал дээш сеня үндүрүпкен чүве бе кай? — деп, бирээзин айтырып-тыр.

— Чок, чо-ок. Ынчан буруулуум ылап чүве, ол улусту ажылдан шын эвес халапкан мен.

— Ам чүү болган чоор ынчаш, мен соора билип чораан ышкажыл мен, эжим.

— Чаа харын, ындыг чүведир ийин ол — деп, оозу тура чок шөйген.

Өске чүве чугаалажы бергеннер. Чаңгыс классчыларының дугайында, кымның кайдаазын, кажан пенсиялаанын. Школа доосканының дөртен чылын канчаар эрттирзе экил. Элээн болганда, эжи чугаа бажын база катап дедир ээлдирип, ол-бо айтыыглар салып, боду ындыг-мындыг таварылгалар сактып эгелеп-тир. Ынчалза-ынчалза, Дамба ол таварылганы төөгээн, а демгизи ону мынчаар билип алган.

...Партия райкомунуң ээлчег чок бюрозу болган, ажылагыйлар удуртукчуларын келдирткен, айтырыы — мал чеминиң белеткели. Ындыг-мындыг деп шупту даргалар илеткээннер. Ленин аттыг колхозтуң даргазы арай чөрүү, турамык хевирлиг болган:

— Чүгээр белеткенип алган улус бис. Машина-техника септеттинген, турлаглар белен, кывар-чаар чүүл ажырбас. Ажылче кирген бис. Ынчалза-даа кижи эвээш. Улус эвилелдээри чүгле чаңгыс колхоз даргазының херээ эвес чүве-дир ийин.

— Ол чүү дээннер ол, ужуру билдинмес-тир — деп, секретарь шала шыжыгып айтырган. — Хөпээннеп, сараттапкан сигениңер чөгенчиг-дир.

— Чүү деп чүү дээр боор, колхозта партия организациязы, көдээ Совет база бар чүве-дир, ол даргалар чүге маңаа киришпезил? Чүгле саазын-биле ажылдаар бе? — деп, Хорлуу дарга база үнүн бединдипкен. ("Черле арай ындыг чаң бар болдур ийин, Дамбада, чөрүү, чамдыкта маргышкан чүвези дээш чыда өлүр, бо дарга кижи деп шала кемзинмес-даа" — деп, эжи бодап орган).

— Че, мындыг-дыр, эштер, силер шупту баргылаңар, хамык чүвени эде-хере тыртып, ажылыңар экижидинер. А силер артып калыңар.

Бюро кежигүннериниң саны четпес болзажок, хууда херек дугайында айтырыгны чугаалажы берген. Түннели бо: партийжи эвес сагылга-чуруму дээш, Д. С. Хорлууну партия кежигүнүнден үндүрер, колхоз даргазы ажылындан хостаар. Ооң арай ыраккы утказы партияның адынга халдаашкын кылган дээн. Күштүг шуурган күжүр эрни ынчаар ужур шаапкан.

Хомудал (азы дилег бе?) билдириишкин киирерге, партия обкомунуң бирги секретары С. К. Тока даргалаан бюро хуралынга ону сөөлгү доңгулдага арттырып каан чүве-дир. "Катап учетка кирип алыр сен" — дээш, дарга ооң холун туткан. Чанып келгеш, автобустан дүшкен дораан райком секретарынга кирген, эккелген саазынны көргеш, оозу: "Че, барып учетка туруп ал" — деп каан...

Аар болгаш нарын ажылды уптар кижилер ховар болдур эвеспе, олар белен-не тывылбас. Колхоз даргазындан хостаткан кижи көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги болуп ажылдай берген. Таптыг-ла бир чыл болган. "Дүжүрткен кижи депший берген" деп ында-мында бижирешкеннер база турган. 1973 чылдың ноябрь айда көдээ ажыл-агый сайыды (ол чугааны билир кижи) чаа черге, Мөңгүн-Тайгага, көдээ ажылагый эргелелин удуртурун Хорлууга сүмелээн. Күүсконм даргазының оралакчызы турда, үш чыл эрткенде, ооң даргазынга соңгаан. Тайып ужар, даянып турар деп чүвең ол эвес бе? Бирээзи ужур идер, өскези тургузур тыртар деп-даа бодаай-ла але. Дамбаның "чер кулактыг" эжи ырак-узак черде канчаар ажылдап чоруурун дыннап-ла чораан. 1981 чылда ону Улустарның найыралы орден-биле шаннаан Чарлык үнүп кээрге, ол шоолуг-ла элдепсинмээн — ындыг турар-даа ужурлуг.

Бо удаада база-ла бир шуурган (Мөңгүн-Тайганың эвес) Мөңгениң эжин дискектендир шаапкан, ынчан 1985 чыл турган. Ооң соонда Таңдыга көдээ ажыл-агый продуктуларын садып алырының болгаш хынаарының талазы-биле күрүненнің кол инспектору деп узун аттыг черге

(Уланчызы 4-кү арында).

Бодал

ХЫНАЛДА ЭҢ ЧУГУЛА

"Президентиниң ажыл-албаны" деп рубриканың адаабиле "Шын" солунга "Шыңгыы түннел үндүрер үе келген" деп эгелиг Юрий Сучковтуң бижээн үүлүнге тайылбырны берикседим. Хоорай школаларының экономиктиг баазазынга акшаландырыышкынның схемазын өскертир дээнин деткидим. Хоорай школалары боттары акша ажылдап алыр аргаларны негелделиг күштелдирип, деткимчени көргүзүп, бүгү-ле болдунар аргаларны тывары эки-дир. Категорияларынга дүүшпес, боттары орулга киирип хандыртынып шыдавас школаларның категориязын куду бадырза, ажырбас хевирлиг.

Хоорай школаларының мастерскаялары көдээ школаларга бодаарга, материал хандырылгазы, баазазы оранчок дээре. Школалар бухгалтерияларын төпчүткен бухгалтерия-биле солааны бодун "шынзыдып шыдаваан" дээнинге чигзинер-дир мен. Ажыл соскатканнарның дооралаан, соора негелдезинге дөмейлежирдир. Самчыгдаарынга эптиг арга-ла тывылгай. Мен дөртен ажыг чылдар дургузында нинти билиг школаларының бүгү бедик, чавыс албан-дужаалдарынга ажылдап чораан болгаш, амыдыралдан хөйну көрдүм. Чамдык өөредилге килдистери школаны санаар дээш келген бухгалтерни Гоголдуң "Ревизорунда" дег, школа удуртукчулары "ооң эккел", "мооң кайдал?", "түр ачылат" дижип девидеп, чүгүржүп турганнарын херек кырында каш-даа көрдүм. А школаның удуртулгазы бодунуң бухгалтеринден ынчаар кортпас. Ону канчаардаа "чаглап" алыр, бодунуң кижизи-дир. Ынчангаш төпчүткен бухгалтерия "бодун шынзыдып шыдаваан" дээнинде бадыткал чок деп санаар мен. Бо талазы-биле буруу удуртулгада, техника-биле хандыртынмаанындан Саң-хөө, Өөредилге яамыларының ревизия-хыналда ажылдакчыларының кошкак ажылында деп бодаар мен. Чоннуң хомудал билдириишкиннеринче кичээнгей салбас, чүгле боттарының амыдыралдан хоорук планнары-биле ажаанзыраарынга өйлешкен. Школаның материалдыг талазын харылап турар ажылдакчылары халажып, азы өйлеп-өйлеп "өлүг-дириг" капиталдарын коптарып турда, херек кырында бухгалтерия комиссиязы санап, хүлээштирбес болза хоржок. Үндүр бижиир, бижиткен эт-хереклерниң хуусаазынче, чылдаганнарынче кичээнгейни углаза эки. Ылаңгыя ажыл соксадып турган Кызыл хоорайның школаларын хенертен хынап, барын-чогун тодаткан болза. Оларны комиссия хынавайн келген. Мен бодаарымга, буруу төпчүткен бухгалтерияда эвес, контроль-ревизия, саң-хөө ажылдакчыларының четпес ажылында деп санаар мен. Улусчу контроль ажылдакчылары турда, байдал чүгээр турган. Ынчангаш школа бүрүзүнге хостуг үелерлиг, "дугуй кырында" хөй бухгалтерлер тургускан ажыы эвээш. Харын ревизия-хыналда болгаш өскедаа хынаар органнарның ажылын үргүлчү ак сеткилдиг ажылдаар кылдыр бут кырынга тургусканы дээре.

Доктаамал хыналда организастаар болза, "Элдеп чүве, ол акшалар та кайнаар барган чүве" деп чугаа үнмес ужурлуг. Рынок байдалдарында Терлиг-Хая школазының тус чер чагыргазының деткимчези-биле боттандырган хөй адырлыг дузалал ажыл-агыйы ылап өөредиглиг-дир, эр хейлер дээр апаар. Ынчалзажок оларның-даа үнгенкирген орулгазын, чарыгдалын, тускай бюджеттерин доктаамал хынаары, хайгааралга алыры артык эвес. Эскит кайда-даа бар дизе, хөлүн часпас бис. Школаның тускайлаң бюджеттери директорнуң эргезинге-даа турар болза, доктаамал ревизия-контрольдуң адаанга оларны тургусса эки.

Леонов ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

КӨРБЭЭНИ ЧОК...

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

чартык чыл хире ажылдап чорда, Хорлууну база-ла начальник кылдыр шилчиткен. Кайнаар деп? База-ла төрээн кожуунунче. Дээрбек муңгашталы бергени ол бе? Ынча дээри таарымча чок, амыдырал дээрбек эвес деп философтар чугаалаар ийик чоп, амыдырал спираль дээр аан. Үш чыл четкелек турда, "Чаа орук" совхозтуң шыырак директорун, ам болза хей чүве дээш үндүрүптерге, шилилгелиг соңгулда болган. Дамба Соянович Хорлуу төлептиг деп, ажылчыннар шинитпирлээн. База-ла чымыштыг үш чыл эрте берген. Ынак-даа бол, билбези чүве-биле үрелдежир кижилер колхоз-совхозтарны буурадыр бетинде, ол кадыының баксырааны-биле билдириишкиннээш, хосталып алган.

Ам кайда силер, көрбээни чок кижи, зоотехник Д. С. Хорлуу? Чүнү канчап чор силер? Чүнү бодап чор силер?

...Төк барып дүшкени, хиннин шыгжааны төрээн Божалыындан ырак эвесте одарда арат кижи малын кадарып чоруур. Ооң угуннанна кара шырайы улам додугуп калган. Хой бажы дозуп чааскаан чоруурга, башка үүү кирбес дээр. Бодалдар, бодалдар... Каяа-даа, канчап-даа чораанда шынчы сүмелекчи, дузалакчызы, уругларының ынак авазы Херелмаа Янчыповна дугайында бе? Ийе, чугаажок. Дааранар шевер эжи бүдүрүлге директору, суму секретары, бухгалтер-даа чораан. Азы беш ажы-төлү бе? Ийе. Чойгаана, Омак ийи студентилер олар ыракта, Кемеровода бешки курсчу бо чылын колдуунда эмчилеп эгелей бээр, автоорукчу — ийиги курста. Өскелери өгбүлелиг, улуг кижилер болган. Сөөлгү чылдарда ону дүвүреди берген кадыының дугайында бе? Ийе, ол дугайында база. Чаңгыс классчы эжи бир катап чугаалап оржук: "Мен база орта эвес мен. Ынчалза-даа амдыызында эмчилээр хире эвес деп бодап чор мен. Сен ам база катап кестирер болзунза, байдал нарын-дыр, черле эчизинге чедир эмнедип көр. Ийе харын, кыныр деп чүве кыпсынчыг дижир, чок, ам-даа кырываан бис. Боттарывыс-ла кудуруувус мунмайн чорзувусса, ажырбас боор. Сактып көр даан. Школага кайгамчыкла кан кадык чордувус. Конькилээр, хаактаар, хол бөмбүү ойнаар. А сен мырыңай онгу класска турувуста, 1959 чылда, школачылар аразынга маргылдаага бедиин халыырынга рекорд тургузуп кагдың чоп: 1 метр 55 см. 70 чылдарның төнчүзүнге чедир бастынмаан хире ийик. Шыдыраалаарың шыырак..." Азы үениң бергезин, канчаарылчоорул, олар, болар буруулуг деп бодап чор сен бе?

— Чок, ындыг эвес, ыглаңнаар чаң менде бар ийикпе? — деп, Дамба эжинге чоокта чаа шала хедер чаңы кирип чугаалап орган.

— Чурттап эрткен үевисти бактап шыдавас бис, ол бистиң төөгүвүс-түр. Амыдырап-чурттаары дээрге кижиниң бодунуң күжүн, билиин, арга-дуржулгазын үндүрүп ажылдаары-дыр, ол демисел-дир. Чүге дээрге шын биле мөге, актыг чүүл биле хоп-меге, бурунгаар көрүш биле дедир соястаашкын демисежип турар болгай. Кезек чылдарны турнугуушкуннуң болгаш чаңгыс партияның тергиделиниң чылдары деп турарынга мен, бир талазында, чөпшээрежип, өске талазында, чөпшээрешпейн турар мен. Бирээде, чуртувус делегейде күчүлүг ийи күрүнеиниң бирээзи турду. Ам кандыывысты улус билир, чугаалаш канчаар. Мээң кожуунум, сумум девискээринге ажылдап турган септелгетудуг участогунуң, тудуг организациязының, сүт-бараан фермаларының, хойжу, хову бригадаларының төптерин көөрге-ле, байдал илдең — Чеченниң бомбалаткан хоорай, суурлары-ла. Республикада 600 ажыг муң шээр мал арткан дээн-дир, а 70-80 чылдарда 1,8 миллион чедип турган хире чүве. Ийиде, партияның тергиндели дээрге эрге-дужаалдыгларның тергиндели ышкажыл, бөдүүн кежигүн кижиниң эвес аан.

— Ындыг-дыр. Ам партиялар хөй, эки апарган бе?

— Демократтыг ниитилелге ындыг турар. Бир эвес оларның кол сорулгазы чуртун бурунгаар хөгжүдеринче, чонунуң социал байдалын экижидеринче, кижиниң хостуг эргелерин камгалаарынче угланган болза, чон деткиир. Амыдыралдан көөрге, ындыг эвес-тир. Чаңгысла чижек, РЛДП-ниң төлээзи Кашин дээрзи каш янзы үүлгедиг кылып каан-дыр, хоойлуга дүүшпес аан. Черле ынчаш чуртта-даа, бисте-даа удуртуп-башкарар албан-дужаалдарже, депутаттаарынче чүткүп турар кижилерниң көвүдээнин. Сорулгазы үүл? Ийе, ямбылыг чурттала, акша-төгерик, а чамдыкта хоойлу-дүрүм ялазындан дезип турар...

— Дыка политикчивейн, бөдүүн айтырыг салыйн. Республикада мал бажы аажок эвээжээн-дир, а сээңин?

— Деннеттинмес хемчээлдер-дир, ынчалзажок чугаалаайн. "Божалыг-Тайга" деп арат ажыл-агыйын 1993 чылдың эгезинде тургузуп турувуста, 3 бода мал, 6 хаван, 80 баш шээр мал, чылгы мал 3 санныг турган үүве. Бо чылдың эгезинде мындыг: бода 23, шээр мал 242, чылгы мал 6. Оор-ла кончуг-дур, эрткен ийи чылда 3 бода, 8 чылгы мал алыстывыс.

Кожалар — моолдар деп чарбыттынар бе?

— Чок, ооң херээ чок, меңээ. Ол-даа, бо-даа оор тудуш болбазыкпе. Мен анаа кызыгаар талазы-биле бодалым чугаалап боор мен. Чоокка чедир-ле хөлчок найыралдыг чордувус. Чүге дээрге ажыл чоруп турган-дыр ийин. Ону чаа байдалдарга дүүштүр катап эгелезе чогуур боор. Чижээ, кызыгаар кожууннарның, сумуларның даргалары, ажыл-агый удуртукчулары, культура, өөредилге, иштики херектер килдистериниң, кижи эмнелгезинин база садыгның, сайгарлыкчыларның төлээлери моолдарның база ындыг улузу-биле үүге өй-өйлеп ужуражып, дуржулга солчуп, дугуржулгалар кылып бол-базыл? Чүгле кызыгаар эртериниң чурумнарын шала бөдүүнчүдер, каайлы төлевирин кызырар болза эки. Мал оорлаан таварылгада кайы-даа таланың албан черлериниң төлээлери-биле мал ээлери азы оларның төлээлери кады чорааш, малды истеп тывар, оорлаан кижилерни тодарадыр чурумну тургусса ажыктыг хире. Нарын айтырыгларны ийи таланың дээди удуртукчуларын дамчыштыр шинитпирлээр. Ол ышкаш бистиң Конституциявыста бо айтырыгта-даа, өске-даа айтырыгларга хамаарышкан чамдык эдилгелерни, немелделерни киирзе кандыг үүвел, аңаа үндезилээш, амгы үениң негелдезинге дүүшпестээн хоойлуларны эде көөрү күзенчиг.

...Ийи оолак орукка кылаштажып чорааннар. Оларның оңгул-чиңгилдиг узун оруу уламчылавышаан. Ооллардың бирээзи Тоолай чылдыг (кыжын төрүттүнген оол бай-шыырак, эки кижи болур дижир), оозу маңнап эрте бергенде, айның чаазында, хүннүң экизинде эшөөрүн дойже чалаар деп орар. Кадык-чаагай-ла оруп көрүнер, ооллар — ашактар!

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.

Чагаа парлаттынган соонда

БИСТИҢ ХАРЫЫВЫС МЫНДЫГ

2000 чылдың февраль 17-де № 19 "Шын" солунга Таңды кожуунуң "Межегей" совхозунуң хоочун механизатору бооп мөге ат азынган (ол ону ылап-ла күзеп турган) эртенги хүн деп эгенир арын-нүүр чок чаңгыс суур чурттуувустуң "Совхозту дүжүр даргалааш, азы алган-чигенин дедир эгидип шыдаар бе?" деп материалы чырыкче үнген. Ол кады төрээн дуңмазы Алексей Монгушту дээрже үндүр мактап бижээнинге шыдажыр, чепшээрежир аргавыс чок болду. Салгын чокта сиген бажы шимчевес дээр болгай. Ону номчааш, Адар-оол Хунаевич Монгушка, ооң кады төрээннеринге хамаарыштыр чоннуң үзел-бодалынга каттыжып, дилээн күүседири-биле мону харыы кылдыр үндүрүп орарывыс бо.

Шынап-ла, ыры-шоорга кирген көктүг-шыктыг Межегейниң кырынга кара булут диргелип келгенин чон кайын билгеннер деп. Бир эвес билген болза 1992 чылда Алексей Монгушту совхоз директорунга хүлээп албас турганнар. Ол бичии ажылдап чоруй, совхоз рынок экономиказынга таарышпас үүве-дир дээш ажыл-агыйны дүжүргеш, биче үүрмек адырларлыг "Межегей" көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин тургускан.

Ажыглап болур эки техниканы бодунга, чоок хамаарылгалыг төрелдеринге үлегилеп берген. Биче бүдүрүлгелерни дарганың чоок кижилери, кады төрээннери удуртуп эгелээн. Оларның иштинде улуг акызы Адар-оол Монгуш база. Амгы үеде А. Х. Монгуш "Межегейниң" хоочун механизатору хүндүлүг атты бодунга эки туразы-биле тыпсып алган. Шыны-биле чугаалаарга, каяа-даа ажылдааш, арагалаар, чалгаазы-биле ызырныр чери чок кижиле болгай. А кажан Межегейге дуңмазы ажылдай бээрге, чаа автомашиналар, тракторлар мунуп эгелээн.

Межегейге чээли-биле келген "ГАЗ-53" (дизель моторлуг) автомашинаны Адар-оол Монгуш ай хире мунгаш, үрей халыткан. Бир чаа комбайнны терекке уй бастырган. Күчүлүг техникаларны сандан үндүрүп каарга, дарга дуңмазы чаа техникаларны мундуруп турган.

Шмидт Монгуш — Межегейде хөй ажы-төлдүг, аныяк чолаачы. Акызының оглу боорга ындыг ийикпе, директор база-ла дуңмазынга чаа автобусту быжыглап берген. Автобус Шмидттиң девиннге үр-даа болбаан, суур иштинде база бир "тураскаалче" шилчий берген.

Алексей Хунаевич Монгуш деп чылыг, чымчак сөстүг даргавыс удатпаанда кончуг дошкун, дерзии аажы-чаңныг апарган. Күш-шыдал чоктарга хол-даа деггилептер. Эртенги ажыл хуваалдазының үезинде ооң аксындан орус дыл кырынга бак сөглээшкиннер диңмирээр болу берген. Оон кедерезе, газтыг пистоледин ушта соп кээр.

Ам каш сан-фактылар-биле сайгарылгадан кылып көрээлиңер. А. Х. Монгуш 1993 чылда межегейжилерниң акша-шалың албайн турарынга сылдаглап, ол-бо арга-биле 28 млн. рубльди үндүрүп алгаш, кол бухгалтер Галина Ишеевна Тажы-биле сүлчээ кылган. Олар саң-хөө чурумун дортубиле хажыдып, албан ажылы кылыры-биле "Волга" деп чиик машинаны садып алган. 1999 чылдың октябрьда бижээн хомудал билдириишкин езугаар, ТР-ниң Саң-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелиниң кол контролер-ревизору Светлана Ондар, ТР-ниң ИХЯ-ның экономиктиг кем-херек үүлгедиглеринге удур демисел чорудар килдизиниң ажылдакчызы Гагарин Монгуш олар ылаңгыя сөөлгү чылга хамаарыштыр улуг хажыдыышкыннарны илередип тыпкан. Бир эвес Алексей Монгуштуң 1992-97 чылдарда саң-хөө болгаш өске-даа ажыл-чорудулгазын долузуби-ле хынаан болза, шын эвес саарылгалар, ыңай-бээр чарыгдалдар хөйү-биле илереттинер турган.

А. Монгуштуң совхозка ажылдап турган, эрттирген хажыдыышкыннарының чижек чамдызы мындыг: 1,5 млрд. рубль-биле чээлиге алган 28 муң литр кывар-чаар үүлү Межегейге келбейн барган. Ооң канчаар чарыгдаттынганын А. Монгуш база кол бухгалтер Г. Тажы кымгадаа билдиртпээннер. Аграр хандырылга чериннден база ынчангы акша-биле 135 млн. рубль түңнүг артык кезектер алган. Оларның кайда баргаы билдинмес. Сөөлүнде билдингени болза, чиик машиналарга ажыглаар артык кезектер Алексей Монгуштуң бажыңына шыгжаттынып турган. Лизинг-биле алган техниказы 198 млн. рубльге келген турган. Бир эвес даргавыс алган чээлизинге Межегей ажыл-агыйының кескен сигенинин, тараазының, эъдинин, дүгүнүң өртээн өскээр чарыгдап турбайн, өре-ширезин бичиилеп төлеп турган болза, межегейжилер тодугдогаа артар ийик.

Черле ынчаш оптуг-кажар даргавыс аяа долганын эндевейн турган. Ынчангаш ол чондан бүдүү хоорлуп, чажыт сүлчээ кылып, чоок кижилерни бодунга бөлгеш, Дус-Хөл аттыг көдээ ажыл-агый коллективиниң уставын тургузуп эгелээн. Ооң төвү кылдыр № 1 хову бригадазын шилип алган. Тараа тарыыр 3 муң га шөл "К-700" маркалыг 5 трактор, тараа ажаар чапчаа 9 комбайн ук бүдүрүлгениң кол өнчүүү кылдыр чизелеттинген. Бригаданың бригадири Каң-оол Хунаевич, кежигүннери Адар-оол Монгуш болгаш ооң оолдары. Шак ынчаар аңгыланып алырга, камгалал тургустунар. Өнчүхөреңгиниң кол кезии бо арга-биле Алексей Монгушка, оон эң чоок кижилеринге келир.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде мал-маганны хуужударының арга-хевирлери база тывылган. Радик Мунзуктуң улуг төрүүр хойларлыг бүдүн коданын Кунгуртугдан эккелген хураганнарга орнаан. Ооң соонда 1996 чылда кезин ажаап алган барык муң тонна хире тарааны, сигенни дүжүү, шынары багай деп шынмеге арга-биле өскээр чарыгдаан. Пин-Хемниң "Кызыл тараачыдан" 60 баш деңгели багай молдургаларны 30 тонна солярка болгаш 15 тонна "К-700" деп күчүлүг тракторга ажыглаар улуг өртектиг, тывылбас үске орнаан.

Алексей, Адар-оол Монгуштар, кол бухгалтер Галина Тажы ийи аал чурттаар чурттала бажыңнарын хуужуткаш, Кызылга барып саткаш, ооң акшазы-биле балдырын дыңзыдып алган. Ылаңгыя Г. Тажы — суурда эң бай кижилериң бирээзи. А Межегейниң езулуг хоочуннары кыдыында артып калган. Олар чурттаар оран-савазын-даа хуужудуп албаан. Механизаторлар Саяаты Куулар, Очур-оол Оюн, Нуспай-Шуруу Оюн олар хып дээн чалыы назынындан эгелеп, кырыгыже чедир совхозка тараа тарып, малын малдап келгеннер. Күш-ажылдың хоочуннары саанчылар, кадарчылар, өскедаа улус ажыл-агыйының хоочуннары суурда кайы хөй. Оларның ажы-төлү, уругдарының оглу-кызы безин улуг кижилер. Адар-оол Монгушка, өнчү-хөреңгини боттарынга шиңгээдип алган улуг-биче специалистерге деннээрге, кызыл күжү-биле ажылагыйны көдүрүп келген кижилер бөгүнде кара шай, хлеб-биле бора-бүдүн амыдырап чоруурлар. Ону Алексей, Адар-оол алышкылар кайын эскерер деп.

А. Х. Монгуш харын-даа кара туразы-биле аажылап, эрге-хүлээлгезин соора ажыглап, устав-дүрүмнү каржызы-биле хөй удаа хажыдып келген. Межегейден алырчирин ам-даа үргүлчүлээр сорулгазын ажылдан үндүрткеш-даа уламчылап турар. Ооң бир көскү чижээ депутатка кандидаттаар дээш чүткүткени. Бүдүн-бүрүн турган совхозту хоозурадып каарга, самчыгдалдар буруулуг кижиниң кырынга черле артып калыры билдингир. Ынчалзадаа бо талазы-биле А. Х. Монгуштуң ак, арыг болуп турары кайгамчык. Өре-ширеге межегейжилерни чедирген, ажылындан дүжүрткен Алексей Монгушту республика солунунга алдаржыдып бижээн акызының материалын боттары-даа, чоок улузу-даа номчаан, көрген боор. Арын-нүүрлүг улус болза, кандыг-бир түңнелди үндүрер ужурлуг. Ынчангаш бо чагаавыска немештир ТР-ниң Саң-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелиниң улуг контролер-ревизору Светлана Шуур-ооловна Ондарның Межегей совхозтуң директору А. Х. Монгушка хамаарыштыр тургускан хыналда актызындан ушта бижээн көргүзүглерни коштувус.

Межегейиниң чонунуң мурнундан
Очур-оол ШУЛУУ.
Шупту 18 кижи аттарын база салган.

РЕДАКЦИЯДАН: Адар-оол Монгуш "Совхозту дүжүр даргалааш" деп материалында директорлап турган Алексей Монгуштуң үелерин эки деп демдеглээш, амгы "Алаак" кооперативтиң даргазы Ю. М. Маңзай-оолдуң болгаш өске-даа даргаларың бо үеде ажыл-ижинге хамаарыштыр шүгүмчүлелди кылган. Ынчалза-даа Межегейниң чурттакчылары ол чүүлге таарымааның ажыы-биле илередип, амгы эвес, эрткен үеде ажылдап турган алышкыларның боттарын буруу шапкан чагаазын эккелген. Харыы чагааны допчулай ажылдап кылгаш, чырыкче үндүрдүвүс.

ОШАЧКИ-ден медээлер

♦2000 чылдың март 7-де 22 шакта ОШАЧКИ-ниң (Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң күрүне инспекциязы) ажылдакчылары спирттиг эзиртир суксун оорлаан деп каразыттырган кижини туткаш, Кызыл хоорайның "Восточный" ИХЭ-ге чедирген.

♦Март 13-те база-ла ОШАЧКИ ажылдакчылары 1964 чылда төрүттүнген кем-херек үүлгеткен деп каразыттырып турар кижини туткан.

♦Март 26-да дүнекиниң 2 шакта Улуг-Хем кежер эрги көвүрүг чоогунга постуга турган орук инспекторларынга бир уруг маннап келгеш, ооң акызын билдинмес үш кижиниң бижек-биле балыглаанын дыңнаткан. Орук инспекторлары каразыттырган кижилерни туткаш, Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң дежурный албанынга чедирген.

♦Март 25-те ОШАЧКИ ажылдакчылары Балгазын суурга мал оорлаан деп каразыттырган ийи аныяк оолду туткан.

♦Апрель 5-те ОШАЧКИ-ниң автопатруль машиназының экипажы ВАЗ-3109 автомашинаның чолаачызы назы четпес уругну күштээр деп оралдажып турда, чарып ап, үүлгедикчини туткан.

♦Апрель 8-те ОШАЧКИ-ниң ажылдакчылары 1966 чылда төрүттүнген аар кем-херек үүлгеткен деп каразыттырган кижини туткан. Оон бижекти хавырган.

♦Апрель 11-де кежээкиниң 21 шакта орук албанының инспекторларының машиназын доктаатсын дээн негелдезинге эзирик чолаачы чагыртпаан. Чаңгыс эвес удаа чадаг кижилерге озал-ондак чедирер часкан ол чолаачыны табельде көрдүнген чепсек ажыглап, тудуп алыр ужурга таварышкан.

♦Апрель 12-де "Спутник" суурга ОШАЧКИ ажылдакчыларынга бир херээжен чедип келгеш, ону үптээн ийи аныяк оолду тударын дилээн. Кем-херек үүлгедин болган черже ол херээженни олуртуп алгаш чеде бээрге, оон ырак эвеске ийи кижи турганы көстү берген. Уптеттирген херээжен оларны танып каан. Чоокшулап келген автопатруль машиназын көрүп кааш, үүлгедикчилер дезипкен. Оларның бирээзи туттурган, өскези четтирбейн барган.

Борис ОНДАР.

Спорт

Шаңналы — машина

Апрельдиң 14-15 хүннеринде Чадаана хоорайга Арзылаң Чамыяң аттыг тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен.

Бо удаада Чөөн-Хемчик кожууннуң тыва хүреш федерациязы (даргазы В.Кара-Сал) сагынгыр, тывынгыр чоруун көргүзүп, эрткен чүс чылдың дургузунда Чөөн-Хемчик кожууннуң адын камгалап, Наадымга шүглүп чораан хоочун болгаш аныяк мөгелерге тураскааткан өөрейни организастааны солун. Тыва хүрештиң долгандыр салыр хевиринге база маргылдааның тулган мөгезин илередир салыларга алдар-аттыг мөгелерден эгелээш, чаа эгелеп чоруур аныяктарга чедир күжүн шенешкен. Оон аңгыда кожахелбээ чыдар Моол Арат Республиканың беш мөгези, оларның аразында Моол күрүнеиниң Чаан мөгези Тулгаа Өлзей, ооң кады төрээн дуңмазы Моолдуң улустуң Начыны Сумуяа Өлзей база Баян Очур, Бат Тохтох, Зоригт Баяр оларның киришкени маргылдааны улам солун болдурган.

43 мөге киришкен долгандыр салыр хүрешке Тываның Чаан мөгези Аяс Монгуш кымга-даа октатпайн, бодунуң кымдан-даа артык күштүүн, артык мергежилдиин бадыткап, бирги черни алгаш, тыва хүрештиң деткикчилери болгаш аарыкчыларының демнежип сатканы УАЗ-469 маркалыг автомашинаны шаңналга алган. Тываның шыырак дээн мөгелериниң бирээзи, Моолдуң аймак Арзылаңы Маадыр Монгуш чүгле Аяска октаткаш, ийиги черже үнүп, өңнүг телевизор база деткикчилериниң шаңналдарынга төлептиг болган. Үшкү черни Моолдуң улустуң Начыны Сумуяа Өлзей алган. Тываның күрүне университединиң студентизи, Наадым-99 байырлалында аныяк мөгелер аразынга шүүлген аныяк мөге Андрей Хертек бо удаада тура-соруктуун, тинилегеже үткүлдүүн көргүзүп, үстүнде ады киргеш 3 мөгеге октаткаш, дөрткү черни алган.

Долгандыр салыглыг хүреш соонда, ол-ла маргылдааның "Тулган чемпиону" ат дээш, 64 мөге хүрешкен. Аңаа Өвүрнүң мөгези Чимит Куулар шүүлген болза, Геннадий Монгуш (Кызыл кожуун) үжүүрлешкен. Үшкүдөрткү черлерни Бат Тохтох (Моол), Артур Салчак (Барын-Хемчик) үлешкеннер.

64 мөгеннің хүрежинге эңне солун болуушкун — сөөлгү 5 чылдың дургузунда тыва хүрешке кымга-даа октадып көрбээн мөгевис Аяс Монгуштуң ийиги салыгда Чимит Кууларга октатканы болур. Ынчан Чимиттиң аарыкчыларының өөрүшкүзүн чүү дээр ону!

Ниитизи-биле хүреш маргылдаазы бедик деннелге эрткен. Оргкомитет канчаардаа аажок улуг ажылды кылып, 38 аңгы тускай шаңналдарны тывыскан. Олар тыва спорттуң хөгжүлдезинге үлүг-хуузун киириштирип, чаңгыс эвес салгалдарны кижизидип өстүрген, бистиң аравыста чок болгаш ам-даа чурттап чоруур тыва хүрештиң хоочун мөгелериннге база республика наадымнарының чемпионнарынга тураскаалдыг белектерни тывыскан. Тыва хүреш маргылдааларынга эң-не тодаргай, солун тайылбырларны берип, мөгелериниң-даа, көрүкчүнүң-даа хей-аъдын көдүрүп чоруур дээш тускай шаңналдарны Чидиг-оол Бегзиевич Сат биле Вячеслав Чотпаевич Ондарга берген.

Тиилелгениң Тугун — Кызыл-Тайгага

ТР-ниң Туризм департаментизи биле туризм федерациязы апрельдиң 28-тен эгелеп Тиилелгениң 55 чыл ойынга уткуштур Мөңгүн-Тайга болгаш Бай-Тайга кожууннарының бедик дагларынга аныяктар туриадазын эрттирерлер.

Ынчангаш аңаа уткуштур Кызыл хоорайның "Демир-Сал" турисчи клуву белеткелди эгелээн. Ол-ла үеде Красноярск хоорайдан 40 хире альпинистер Мөңгүлек, Кызыл-Хая дагларынга даг үнериниң талазы-биле мергежилин бедидерлер. Мергежилдиг альпинистер-биле кады шыырак дирткен тыва туристер альпинизм мергежилин өөренип эгелээн.

Турнада май 9-та далай деннелинден 2268 метр бедикте Кызыл-Тайга бажынга Тиилелгениң Кызыл тугун книскиткени-биле доостур.

Айрада МОНГУШ.

ШЕРИГЖЕ КЕЛДИРИИШКИН

Тыва Республиканың Шериг комиссариадының даргазы шеригже келдириишкин талазы-биле оралакчызы полковник Алексей Чаландаевич Ондарның "Шын" солун редакциязына дыңнатканын езугаар алырга, республиканың кожууннарында бо чазын шериг назы чеде берген ооллардың чыылдазы апрель бирээде эгелей берген. Оон-биле капсырлаштыр шеригже шуут чоруур ооллардың белеткели апрель 17-де эгелээн. Олар май 10-дан эгелеп Россияда тус-тус шериг кезекториче албан эрттирери-биле чоруур. Алексей Чаландаевичиниң бодалы-биле алырга, бо чазын ТР-ден чижек-биле 900 хире оол шериг албаны эрттирип чоруур.

Борис БОРБААНАЙ.

ОРУК ААЙЫ-БИЛЕ
Орук аайы-биле Красноярск хоорайдан **эккээр чүк** бар.
Харылзажыр телефон: 1-16-90.

САДЫП ТУР МЕН.
Чаагайдыжы туттунган, туйбудан кылган бажында бирги каътта **ийи өрээл квартираны** садып тур мен. "Восход" кафезиниң чанында.
Харылзажыр адреси: Дружба кудумчузу 103 "а".

ШЫН
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек, Кан-оол Сат.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 4470.
Чагыг 41.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.